

Frederik van Eeden en Ludwig Wittgenstein: twee filosofen op zoek naar de samenhang tussen het wetenschappelijke en het mystieke

Een vergelijking tussen de Redekunstige grondslag van verstandhouding
en de Tractatus logico-philosophicus

Universiteit Utrecht

Bachelorscriptie Wijsbegeerte

Geschreven door: Renetta Bos

Studentnummer: 3027791

Specificatie: Niveau 3 - 15 ECTS

Paul Ziche (begeleider en eerste beoordelaar) &

Jesse Mulder (tweede beoordelaar)

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
1. Inleiding	4
2. Frederik van Eeden: Synthese door gradaties	5
2.1 Introductie	5
2.2 Redekunstige grondslag van verstandhouding	7
2.2.1 Ontologie: zielsaandoeningen en relaties	9
2.2.2 Taal als zinnelijke reproductie van de ziel	11
2.2.3 Twee polaire kennisvormen en de normatieve implicaties	15
2.3 Conclusie	17
3. Ludwig Wittgenstein: Schakel door logische vorm	18
3.1 Introductie	18
3.2 Tractatus logico-philosophicus	20
3.2.1 Ontologie: atomistische structuur	21
3.2.2 Taal als afbeelding van de werkelijkheid	22
3.2.3 Scheiding binnen en buiten de wereld en de normatieve implicaties	24
3.3 Conclusie	28
4. De vergelijking	29
4.1 Van Eeden en Wittgenstein: filosofisch kader en achtergronden	29
4.2 Redekunstige grondslag van verstandhouding vs Tractatus logico-philosophicus	30
5. Conclusie	33
Literatuurlijst	35

Samenvatting

In *Frederik van Eeden en Ludwig Wittgenstein: twee filosofen op zoek naar de samenhang tussen het wetenschappelijke en het mystieke* is verslag gedaan van een onderzoek naar de overeenkomsten tussen het filosofische gedachtegoed van Van Eeden – *Redekunstige grondslag van verstandhouding* – en het filosofische gedachtegoed van Wittgenstein – *Tractatus logico-philosophicus*. Gekeken is of er overeenkomsten te vinden waren en in hoeverre deze overeenkomsten door het werk heen aanwezig waren. Hiervoor is achtereenvolgens de achtergrond, de ontologie, de taalfilosofie en de kennistheorie van zowel Van Eeden als Wittgenstein behandeld.

Van Eeden veronderstelt in de *Redekunstige grondslag* een oneindig groot aantal aanwezige gradaties, waarbinnen hij drie niveau's nader karakteriseert. Dat zijn de twee beide uitersten: symbolische kennis en zuiver symbolische taal in de wiskunde enerzijds, en intuïtieve kennis en haar weergave in poëzie anderzijds. Tussen deze beide worden als kenobject aangegeven de dingen, die bestaan uit een combinatie van gewaarwordingen, op grond waarvan hij zich een beeld of een voorstelling van de dingen maakt. De hoofdeigenschap van het beeld is de gelijkheid met het origineel, maar altijd nog een gelijktijdige ongelijkheid. Hier ontstaan volgens Van Eeden dan ook misverstanden. Door de taal worden de misverstanden nog eens verdubbeld. Kennis en communicatie worden zekerder en succesvoller, wanneer men het door Van Eeden gelegde verband tussen kenobject, voorstelling en representatie in taal zich eigen maakt en beseft.

Wittgenstein is in de *Tractatus* op zoek naar hetgeen wat de wereld en de taal gemeenschappelijk hebben en komt hierbij uit op de logische vorm. Centraal in de *Tractatus* staat de afbeeldingstheorie van betekenis. Volgens deze theorie is de taal opgebouwd uit proposities die een afbeelding zijn van de wereld. Propositionen zijn de waarneembare uitdrukkingen van gedachten, en gedachten zijn logische afbeeldingen van feiten. Het werk is geschreven vanuit een streven om alle filosofische vraagstukken op te lossen. Zij komen volgens Wittgenstein uitsluitend voort uit vaag, verkeerd of zelfs oneigenlijk gebruik van taal. De oplossing kan dus gevonden worden in het inzicht in de manier waarop de taal werkt. Het juiste inzicht hierin zal ervoor zorgen dat de grenzen aangegeven kunnen worden tussen wat er zinvol gezegd kan worden en dat waarover we niet kunnen spreken.

De belangrijkste bevindingen van dit onderzoek zijn dat beide denkers spanningen constateren en deze proberen te verenigen in één synthetisch wereldbeeld, zonder de twee extremen te vereenzelvigen. Beiden spreken in hun werk over objecten en over een beeldtheorie. Beiden zijn op zoek naar de grens van de rationaliteit en scharen de ethiek, de esthetiek en het religieuze onder het mystieke. Uit beide werken ontstaat er een normatieve implicatie om de taal op de juiste manier te gebruiken. Een laatste overeenkomst is te vinden het omgaan met kennis. Voor verder onderzoek wordt aanbevolen om aandacht te besteden op welke wijze Van Eeden en Wittgenstein omgaan met *onsterfelijkheid*. Zowel Van Eeden als Wittgenstein bespreekt dit onderwerp en hier zou (wellicht) nog een vruchtbare vergelijking mogelijk zijn.

1. Inleiding

Bij het horen van de naam Frederik van Eeden, denkt menigeen aan de dichter Frederik van Eeden. Minder bekend is hij om zijn signifiante werk en zijn psychiatrische bevindingen. Echter, nog minder bekend is hij om zijn filosofische werk. Vooral het laatste is betreurenswaardig, want hij heeft met het filosofische werk *Redekunstige grondslag van verstandhouding* (1897)¹ een filosofische bijdrage geleverd wat een niveau heeft dat te vergelijken is met het niveau van filosofische grootheden als Ludwig Wittgenstein. Maar niet alleen het niveau is te vergelijken met het werk van Wittgenstein. Beiden behandelen de vraag hoe de wereld in verband staat met de taal. De vragen die hierbij gesteld worden beslaan de ontologie, de wijze van kennis verwerven, de verbinding met de taal en de relatie tot de uitingvorm. Beiden komen uit op een beeldtheorie en tot de conclusie dat men met een materialistische, wetenschappelijke wereldbeschouwing niet tot een volledige beschrijving kan komen. Er is méér dan dat, en dit ‘méér’ wordt in beide gevallen omschreven als ‘het mystieke’, wat geuit kan worden door de kunst. Naast het niveau, de vraagstelling en de conclusie komt ook de schrijfwijze van de verschillende werken overeen. Beiden schrijven in de vorm van stellingen en de werken bevatten allebei zeven hoofdstukken. Al deze overeenkomsten zijn vooral opmerkelijk wanneer men realiseert dat de contexten waarin deze auteurs zich bevonden zeer verschillend is. Van Eeden schreef zijn werk tussen 1893 en 1897 in Blaricum vanuit een psychologische achtergrond, terwijl Wittgenstein zijn werk schreef ten tijde van zijn militaire diensttijd tijdens de Eerste Wereldoorlog in 1914-1918 vanuit een poging om de moderne logica toe te passen op de filosofie.

De vraag die in dit onderzoek dan ook centraal staat, is tot hoever de overeenkomst tussen de *Redekunstige grondslag van verstandhouding* van Van Eeden en de *Tractatus logico-philosophicus*² van Wittgenstein aanwezig is. Dit is interessant omdat beide werken dezelfde elementen behandelen en er in de conclusies naast veel overeenkomsten ook fundamentele verschillen te vinden zijn. Om dit te onderzoeken zal ik zowel het werk van Van Eeden (hoofdstuk 2) als het werk van Wittgenstein (hoofdstuk 3) analyseren. Ik zal hierbij achtereenvolgens de achtergronden, de ontologie, de taal-filosofie en de kennistheorie behandelen. Na het bespreken van beide werken volgt de vergelijking (hoofdstuk 4) en de conclusie (hoofdstuk 5).

Met dit onderzoek wil ik laten zien dat het filosofische gedachtegoed van Van Eeden van hetzelfde niveau is als van het filosofische gedachtegoed van Wittgenstein. Op basis daarvan kan gesteld worden dat Van Eeden zich als filosoof kan meten aan een filosoof als Wittgenstein. Iets wat men wellicht op het eerste gezicht niet zou verwachten.

---

¹ Eeden, Frederik van. *Redekunstige grondslag van Verstandhouding*, ed. Vieregge e.a. 1° dr. (Stuttgart: Franz Steiner Verlag GmbH, 2005).

² Ludwig Wittgenstein, *Tractatus*, vert. W.F. Hermans, 1° dr. (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep, 1975).

2. Frederik van Eeden: Synthese door gradaties

2.1 Introductie

Tijdens zijn leven toonde Van Eeden veel belangstelling voor psychiatrie, poëzie en filosofie. Zijn interesse in de psychiatrie is al in zijn jonge jaren te zien: na het afronden van zijn opleiding medicijnen opent hij met Van Renterghem een kliniek voor de behandeling van zieken door hypnotische suggestie.³ In de jaren die volgden hield hij zich bezig met de psychotherapie en de hypnose, waar hij een aantal opmerkelijke conclusies trok. Zo sprak hij in september 1888 al van het ‘dubbel-ik’⁴. Het dubbel-ik bestond uit het bewuste en het onbewuste, waarbij Van Eeden veronderstelde dat het onbewuste een grote invloed had op de persoonlijkheid. Dit is opmerkelijk, omdat deze wijze van denken in de psychiatrie pas omstreeks 1930 opkomt.⁵ Zijn interesse in het onbewuste en de invloed die het onbewuste heeft, kan gezien worden als een professionele zoektocht naar de grenzen van de rationaliteit. Deze grenzen zocht Van Eeden ook binnen het verschijnsel ‘hallucinaties’. Zijn onderzoekingen binnen hypnose en hallucinaties maakte dat hij alle omschrijvingen die tot dusver (1897) gegeven zijn, verwerpt. Hij keurde deze definities af omdat hierin het criterium voor het verschil tussen hallucinatie en normale waarneming wordt gegeven door de begrippen objectief en subjectief. Iedere waarneming, iedere gewaarwording is in wezen subjectief, stelt Van Eeden. De grote rol van subjectieve ervaringen en de consequenties daarvan voor de mogelijkheid tot wetenschap verwerkt Van Eeden ook in zijn poëzie en in zijn filosofie. Hij probeert in zijn literaire werk dan ook de grenzen van de wetenschap te onderzoeken.

Een ander verschijnsel wat Van Eeden tegenkwam in zijn werk als psychiater is de drang naar volkomenheid.⁶ Ook dit verwerkte hij in zijn literaire werk. In het voorwoord van ‘Van de koele meren des doods’ geeft Van Eeden nadrukkelijk aan, dat hij in deze roman onder andere tot uitdrukking heeft willen brengen dat de menselijke persoonlijkheid ondanks ethische nederlagen, zware ziekten, ernstige psychosen en ernstig maatschappelijk verval (de hoofdpersoon uit de roman komt tot morfinisme en prostitutie) telkens weer tot nieuwe ontplooiing en stijging in staat blijkt te zijn. Dit komt voort uit een zoektocht naar een ‘uiteindelijk evenwicht’⁷ waarnaar de mensen streven. Met deze overtuiging sloot hij aan bij veel denkers in de negentiende eeuw die geloofden in een (sociale) evolutie: de menselijke aard was aan verandering onderhevig en zou zijn reactie aanpassen op veranderende omstandigheden. Deze denkbeelden gingen in tegen de eerdere aanname dat de menselijke natuur onveranderlijk was. De verandering en de ontwikkeling van de mensheid is gericht op een uiteindelijk evenwicht, zoals

---

³ Simon, Wim Jacob. *Frederik van Eeden*. (Brussel: Desclée De Brouwer, 1960), 8-17.

⁴ H.C. Rümke, “Over Frederik van Eeden als psychiater,” in *Nederlands Tijdschrift Geneeskunde*, nr. 39 (1986), 1732-1734, <http://www.ntvg.nl/publicatie/over-frederik-van-eeden-als-psihiater/pdf> (geraadpleegd 5 augustus 2010).

⁵ H.C. Rümke, “Over Frederik van Eeden als psychiater,” 1732. Ik ben mij bewust dat Freud al in 1899 sprak over (de invloeden vanuit) het onbewuste, maar ik zal hier de informatie uit het genoemde artikel volgen.

⁶ Rümke, “Over Frederik van Eeden als psychiater,” 1732-1734.

⁷ Thomas Vaessens, “De drijfkrachten der evolutie en begeerte,” in *Vooy's* 2 (1993), 66-75.

Van Eeden in zijn essay ‘Artiest en socialist’⁸ uitdrukte, en kenmerkt ook de utopische eindfase van de evolutie, waar de mensheid naar onderweg is. Dit streven naar een utopisch einddoel vindt men terug in zijn poëzie en in zijn filosofie, wanneer hij het heeft over het streven naar het Absolute.

Van Eeden combineert in zijn leven dus verschillende werkvormen en schijfstijlen. In al dit werk kent hij een grote rol toe aan de kunstenaar, die de (sociale) vooruitgang van de mensheid moet leiden. Hierin komt zijn waardering van de kunstenaar naar voren, maar ook zijn socialistische denkbeelden. De kunstenaar is namelijk volgens hem een geboren leider, die zich in de spits van de vooruitgang bevindt. Op hem zijn ‘de grote drijfkrachten der evolutie [en] begeerte’ werkzaam⁹, waardoor hij beter en sneller dan de niet-kunstenaar kan zien waar de vooruitgang toe leidt. De kunstenaar is op basis van zijn bijzondere kwaliteiten in staat het voortouw te nemen in de reis naar het ‘uiteindelijk evenwicht’. De harmonie van dat evenwicht is in de ziel van de kunstenaar aanwezig. De kunstenaar dient zich dus vóór in de grote stroom te bevinden, waar hij de ontwikkeling sturen kan. Hij is de persoon die de rest van de menigte moet leiden en hij kan dit doen door zijn bijzonder ontwikkeld taalgevoel, zo stelt Van Eeden. Zijn taalgevoel stelt hem in staat om de waarheid in klank te verbeelden.¹⁰ De kunstenaar kan hierdoor gebruik maken van beeldende taal die slechts op basis van een taalgevoel kan werken. Naast de positie van de kunstenaar, komt hier ook Van Eedens interesse in taal naar voren. De Engelse Lady Welby had eveneens belangstelling voor de taal als noodzakelijk medium om gedachten ter uiting te brengen en de manier waarop taal ons denken structureert. Van Eeden sprak en discussieerde met haar over dit onderwerp. Lady Welby is vooral bekend geworden als grondlegster van de signfica¹¹. Van Eeden had zijn pedagogische idealen, die zowel wetenschappelijk als met de signfica werden nagestreefd, met haar gemeen.¹²

Van Eedens denkbeelden kwamen dus niet alleen naar voren in zijn psychiatrische werk, maar ook in zijn literaire werk. Voor zijn literaire werk las hij verschillende uiteenlopende filosofische werken. Zo bestudeerde hij vanaf juli 1893 een groot aantal filosofische werken van o.a. Protagoras, Plato, Marcus Aurelius, Lucretius, Comte, Taine, Eduard von Hartmann, Schleiermacher en vooral Spinoza.¹³ De beide andere zwaartepunten van zijn lectuur tussen 1893 en 1897¹⁴ vormden teksten uit de Indische filosofie, zoals de vedische hymnen, Rigveda, mantraliteratuur, Mahâbhârata, Bhagavad Ghita, en het

---

⁸ Vaessens, “De drijfkrachten der evolutie en begeerte,” 68.

⁹ Frederik van Eeden, “Decadenten,” in Vaessens, “De drijfkrachten der evolutie en begeerte,” 68.

¹⁰ Vaessens, “De drijfkrachten der evolutie en begeerte,” 70.

¹¹ Van Eeden nam vanaf 1922 deel aan de Signifische Kring. De Signifische Kring hield zich bezig met de gebreken van taal als algemeen verstandhoudingsmiddel en op de noodzaak, dit verstandhoudingsmiddel een zuiveringsproces te doen ondergaan. De uiterst verschillende achtergronden van de leden (naast Van Eeden: wiskundigen L.E.J. Brouwer en Gerrit de Mannoury, jurist Jacob Israël de Haan, journalist Henri Borel, taalgeleerde Jac. van Ginneken) zorgden voor diversiteit en samen trachtten ze een ieder te laten inzien dat veel misverstanden en fouten voortkwamen uit de onvolkomenheid en onjuistheid van het taalverkeer. De Signifische Kring richtte zich dus op een breed lezerspubliek en stelde de taal centraal als (filosofisch) onderzoeksgebied.

¹² Schmitz, H. Walter, *De Hollandse Significa: Een reconstructie van de geschiedenis van 1892 tot 1926*. Vert. J. van Nieuwstadt. (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1990), 48-49.

¹³ Schmitz, *De Hollandse Significa*, 48-49.

¹⁴ Van Eeden schreef in deze jaren aan *Redekunstige grondslag van verstandhouding* (1897) en *Het lied van schijn en wezen* (1896, 1910 en 1922).

werk van een aantal mystici, zoals Madame Guyon, Thomas à Kempis, Jacob Böhme en Meester Eckhart. Bovendien verdiepte hij zich van tijd tot tijd ook in natuurkunde, evolutietheorie, astronomie en wiskunde. Van Eeden is in zijn werk als psychiater, maar ook als dichter en als filosoof op zoek naar de grens van rationaliteit en van wetenschap. Hij heeft hiervoor uitzonderlijk veel aandacht voor de rol van taal en het bestaan van gevoelens. Het is volgens Van Eeden zeer van belang dat het uitten van diverse gevoelens door middel van de juiste vorm van taal gebeurt. Hierin vindt hij dan ook de grens van rationaliteit en van wetenschap. Door de juiste manier van het gebruik van taal ontstaat er helderheid en duidelijkheid, en dit leidt tot een betere verstandhouding; hetgeen waar Van Eeden naar streeft.

Van Eeden onderscheidt in zijn *Redekunstige grondslag* het logisch-wetenschappelijke en het mystieke. Dit onderscheid is ook te vinden in het wereldbeeld dat Wittgenstein schetst. Het is opmerkelijk dat deze denkers elkaar, naar alle waarschijnlijkheid, niet hebben gekend, maar toch een werk produceerden dat op dezelfde manier vorm gegeven is en dat hetzelfde doel heeft: een manier vinden waarop het logisch-wetenschappelijke en het mystieke verenigd kunnen worden in één wereldbeeld. Ook is het interessant dat beide denkers niet alleen hun denkbeelden uitten via het schrijven, maar ook via daden. Van Eeden stichtte bijvoorbeeld de kolonie Walden, een alternatieve gemeenschap waar hij zijn romantisch-socialistische idealen hoopte te kunnen verwezenlijken. Ook Wittgenstein trachtte zijn eigen (ethische) levensopvattingen in zijn dagelijks bestaan toe te passen. Om een vergelijking mogelijk te maken, zal ik nu eerst het werk van Van Eeden analyseren aan de hand van een aantal belangrijke elementen van zijn leven, die doorklinken in zijn werk. Zo komt zijn belangstelling voor het socialisme naar voren wanneer hij de intentie van zijn werk (2.2) meedeelt. Zijn psychologische achtergrond is terug te vinden in zijn ontologie (2.2.1) en zijn interesse in taal in zijn taalbeschouwing (2.2.2). Zijn wereld- en taalbeschouwing hebben invloed op de manier waarop Van Eeden over taal en kennis denkt en over het bestaan van 'het Ik' en het mystieke. Dit zal ik uitwerken in zijn kennistheorie (2.2.3). Als laatste zal ik Van Eedens conclusies bespreken (2.3). Wittgensteins *Tractatus* zal in het volgende hoofdstuk aan de orde komen.

2.2 Redekunstige grondslag van verstandhouding

De *Redekunstige grondslag* omvat zeven hoofdstukken van zeer uiteenlopende lengte evenals een inleiding en een slotwoord. De hoofdstukken bestaan uit een reeks doorgenummerde stellingen (st.), die genummerd zijn van 1 tot en met 156. Soms zijn aan de stellingen toelichtingen toegevoegd. De vorm van het werk komt overeen met de vorm van Wittgensteins werk, dat ook uit zeven hoofdstellingen bestaat, die voorzien zijn van toelichtingen en commentaren.

Zoals in de introductie is genoemd, zocht Van Eeden binnen zijn filosofie naar een synthetisch wereldbeeld dat alle elementen bevat, zonder alles reductief te vereenzelvigen. Alleen op deze manier kon hij tegemoet komen aan het rationalistisch-materialistisch wereldbeeld, dat hij meekreeg tijdens zijn HBS-opleiding en zijn universitaire omgeving, maar ook aan zijn poëtische aanleg, zijn

gevoeligheid en zijn behoefte aan geloof.¹⁵ Een voor de hand liggend middel om dit uit te werken is het veronderstellen van gradaties in de werkelijkheid. Van Eeden veronderstelt dan ook een oneindig groot aantal aanwezige gradaties en werkt deze gradaties uit in de *Redekunstige grondslag*, waarbinnen hij drie niveaus nader karakteriseert. Dat zijn de twee beide uitersten: symbolische kennis en zuiver symbolische taal in de wiskunde enerzijds, en intuïtieve kennis en haar weergave in poëzie anderzijds. Tussen deze beide worden als kenobject aangegeven de dingen. Deze zijn voor de waarnemer echter niet anders dan in een combinatie van gewaarwordingen gegeven, op grond waarvan hij zich een beeld of een voorstelling van de dingen maakt.¹⁶

Het ideaal van synthese impliceert ook dat er zeer verschillende doelgroepen (kunnen) worden bereikt. Van Eeden doet dat door bewust verschillende schrijfvormen naast elkaar te hanteren: de filosofische verhandeling *Redekunstige grondslag* en de dichtbundel *Het lied van schijn en wezen*. In beide types van werken presenteert hij, op gehele verschillende wijze, zijn denkbeelden en houdt hier rekening met mensen die zich graag in de poëzie verdiepen, maar ook met mensen die meer behoefte hebben aan logische modellen van de werkelijkheid.¹⁷ In beide werken behandelt hij de problemen van taal, kennis en communicatie. Hier zien we Van Eedens interesse in taal en communicatie terug evenals het hanteren van verschillende gradaties in taal. Dit is niet het enige dat doorklinkt in zijn werken: hij neemt zijn belangstelling in een betere verstandhouding ook als grondslag voor zijn filosofisch werk.¹⁸ Om de betere verstandhouding te bewerkstelligen is er volgens Van Eeden behoefte aan vastheid en duidelijkheid. Dit kan op twee manieren worden bereikt: ‘of zich te bepalen tot het zó eenvoudige, dat het redekunstig-harmonisch kan worden uitgedrukt, - of de logische samenhang der taal ondergeschikt achten en zo nodig op te offeren aan de hogere harmonie der meer reële, of laat ik liever zeggen levende dingen. Bij dit laatste wordt dan de taal op gans andere wijze gebruikt [...]’¹⁹ Van Eeden maakt dus een onderscheid tussen enerzijds het ‘zó eenvoudige’ waar men door middel van een logische onderbouwing inzichten over de wereld verwerft, maar anderzijds het ‘meer reële’ dat niet aan een logische onderbouwing beantwoordt, doelend op de poëzie. Hij wil met zijn filosofisch werk een ‘redekunstige harmonische taal-structuur’ schrijven ‘die beantwoordt aan eenvoudige en algemeene zaken ‘waarover wij elkander moeten verstaan, [...]’²⁰. Hij is dus op zoek naar een betere verstandhouding en hij was van mening dat een kunstenaar deze weg moest tonen voor de menigte. Met de *Redekunstige grondslag* voegt Van Eeden daad bij woord.

---

¹⁵ Schmitz, *De Hollandse Significa*, 35.

¹⁶ Schmitz, *De Hollandse Significa*, 78.

¹⁷ Schmitz, *De Hollandse Significa*, 58-63 en Willink, “Inleiding,” in *Redekunstige grondslag van Verstandhouding*, ed. Vieregge e.a. (2005), 2*. Ik ben me bewust dat de dichtbundel *Het lied van schijn en wezen* meer omvat dan hetgeen hier gesteld, aangezien het geschreven is in de periode 1983-1922. Dit heeft als consequentie dat het aangebrachte verband bestaat, maar niet uitputtend is.

¹⁸ Schmitz, *De Hollandse Significa*, 59-60.

¹⁹ Van Eeden, *Redekunstige grondslag van Verstandhouding*, 13*.

²⁰ Van Eeden, *Redekunstige grondslag van Verstandhouding*, 13*.

Willink inventariseert in de inleiding²¹ van *Redekunstige grondslag* beknopt hetgeen wat Van Eeden beoogt: het scheppen van een synthetisch beeld van taal en wereld, waarin een grondslag wordt gelegd voor een juiste plaatsing van het niet exact formuleerbare element in de communicatie. Dit verlangen wordt ook door Wittgenstein gekoesterd, zoals we zullen zien in het volgende hoofdstuk.

2.2.1 Ontologie: zielsaandoeningen en relaties

De *Redekunstige grondslag* is wel een ‘tractatus logico-psychologicus’ genoemd.²² Het is immers een verhandeling waarin taal- en begripskritiek wordt beoefend op introspectief-psychologische basis en waarin het gevoel primair staat. Dit in tegenstelling tot de *Tractatus*, omdat hierin het gevoel weinig genoemd wordt. Echter voor Van Eeden maakt het totaal aan ‘zielsaandoeningen’, ‘gewaarwordingen’ en de relaties daartussen, de werkelijkheid uit (st. 8, cf. st. 36). Een probleem dat zich hier voordoet is dat het schrijven van een logisch betoog alleen gerechtvaardigd is (Argument), wanneer ze wordt toegepast op het eenvoudige en abstracte, op de wereld van de algemene ideeën. Het concrete en levende, het gevoel, is alleen toegankelijk voor intuïtieve kennis, waarvoor een andere taal en vorm, namelijk de poëtische, nodig is. Voor Van Eeden zijn gevoelens, in de taal der begrippen geformuleerd, geen gevoelens meer, maar abstracties. De logische methode is voor hem dan ook geen weg om het reële en concrete te bevatten. Dat het desondanks mogelijk is om zinvol over het concrete te spreken, hangt samen met het feit, dat volgens Van Eeden het onderscheid tussen concreet en abstract zijn tegenhanger heeft op het gebied van de taal.

Fundamenteel in Van Eedens betoog is het principe van gradatie. Hij spreekt hierover in verband met de werkelijkheid, de taal en de kennisvormen. Dit is een belangrijk verschil met Wittgenstein, die juist een veel strengere scheiding hanteert en dus niet spreekt van gradaties. Hoewel de werkelijkheid volgens Van Eeden één samenhangend geheel vormt, verschillen de dingen in de werkelijkheid onderling door hun graad van abstractheid. Het meest abstract zijn getallen en relaties, bijvoorbeeld gelijkheid of groter dan; het meest concrete zijn de zielsaandoeningen, gewaarwordingen of gevoelens, bijvoorbeeld pijn. Alles in de werkelijkheid neemt ergens tussen die twee extremen een plaats in op de gradatie-schaal van abstract naar concreet. Parallel aan de gradatie van abstract naar concreet loopt de gradatie van onwerkelijk naar reëel. Abstracte dingen bestaan eigenlijk niet, of althans hoogstens als een idee. Zo bestaat volgens Van Eeden het getal ‘drie’ niet; er kunnen alleen ‘drie dingen’ zijn. Het meest reëel zijn dus de concrete dingen, dat wil zeggen de gewaarwordingen of gevoelens. Hiertussen bemerken wij geen scherpe overgangen en geen scherpe scheidingen, want het concrete schijnt geleidelijk aan te sluiten aan het abstracte (st. 12). Zo is het begrip ‘gelijkheid’ een zuivere abstractie, maar ‘kracht’ al niet meer. Hier komt iets bij, dat niet enkel relatie is, maar inhoud van de relatie, afkomstig van de waarneming. Van Eeden geeft zelf het voorbeeld van een appel (st. 11a). Het meest

---

²¹ Willink, “Inleiding,” 8*.

²² Jan Noordegraaf, “Taal als gebrek, Bréal, Van Eeden en het misverstand,” in *Jaarboek voor neerlandistiek* 24 (2006), 205-216, <http://dare.uvu.vu.nl/bitstream/1871/10562/1/Eeden.rtf.pdf> (geraadpleegd 20 juli 2010).

reëel is de gezichts-impressie van een appel. De impressie ‘rood’ schijnt reëler dan het denken of de herinnering ‘rood’, maar de herinnering schijnt ons weer minder abstract dan het begrip of idee ‘rood’, of de generalisatie ‘rood’. Toch is deze generalisatie voor ons weer minder abstract dan ‘gedachte’, of ‘eigenschap’, maar deze begrippen zijn niettemin nog niet zulke zuivere abstracties als de geometrische en plan[i]metrische figuren, terwijl de getallen het zuiverst abstract zijn.

Het abstracte in de werkelijkheid gaat slechts *schijnbaar* in het concrete over. Men zou kunnen zeggen: het abstracte krijgt een concrete invulling. Abstract en concreet *blijven* echter twee fundamenteel verschillende werkelijkheidsgebieden (st. 15). Pijn kan dan ook op twee manieren worden waargenomen: direct als pijn-ervaring, maar ook indirect via de zintuigen, bijvoorbeeld als blauwe plek op de huid. Omdat het concrete reëler is dan het abstracte, is de pijn-ervaring gradueel gezien werkelijker dan de blauwe plek. Op deze manier kan Van Eeden een onderscheid maken tussen enerzijds de heersende materialistische opvatting, waarbij het ‘wezen’ wordt uitgelegd als materie en kracht, en de ontdekking van wetmatigheden in de wereld van de materie zou leiden tot doorgronding van het wezen en anderzijds de kennis van het ‘wezen’ via het onmiddellijk schouwen, de intuïtie, die alleen maar in de diepte van de eigen ziel te vinden is. De benoemde tegenstelling verwerkt Van Eeden ook in zijn dichtbundel *Het lied van schijn en wezen*,²³ maar hij kwam tot deze opvatting door zijn ervaringen op psychotherapeutisch gebied. Deze brachten hem, tegen de heersende opinie van de geneeskunde van zijn tijd in, tot de veronderstelling, dat het fysische en het psychische twee gebieden zijn, die niet tot elkaar te herleiden zijn.²⁴ Door fysiologisch onderzoek is weliswaar te achterhalen wat er gebeurt, wanneer iemand denkt of pijn voelt, maar niet wat denken of pijn is. Dit laatste is enkel via eigen ervaring of introspectie vast te stellen.²⁵ En ook al zou men kunnen aannemen dat het om hetzelfde gaat, dat alleen op twee verschillende manieren kan worden ervaren, dan is met deze constatering toch de basis gelegd voor de overtuiging dat het psychologisch onderzoek onafhankelijk van het medische kan worden uitgevoerd. Van Eeden formuleert dit beginsel in st. 15: ‘concreet en abstract zijn dus als twee stromen, die niet in elkaar overgaan, maar evenwijdig zijn, in gestadigen samenhang’.²⁶ Hij komt tot deze conclusie door zijn eerdere constatering: ‘terwijl de relaties zelve alle uit elkaar kunnen worden afgeleid, beginnende bij het axioma, het volstrekt zekere, - kan de inhoud der relatie nooit uit de relaties worden afgeleid’ (st. 13) in combinatie met: ‘de inhoud der relatie is

---

²³ Hendrik Willem van Tricht, *Frederik van Eeden Denker en Strijder*, 1^e dr. (Amsterdam: Lankamp & Brinkman, 1934), 9-12.

²⁴ Schmitz, *De Hollandse Significa*, 36.

²⁵ Opmerkelijk is hier ook de overeenkomst met de positie van Thomas Nagel (1974).

²⁶ Het is aannemelijk dat theosoof Mathieu Schoenmaekers een rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van Van Eedens denken (Tweespalt, 97). Echter, het parallellismebeginsel is niet een beginsel dat Schoenmaekers aanhing. Juist Van Eeden zag mathesis en mystiek als twee polaire geesteshoudingen die in elkaar overgaan en waartussen een evenwichtige vorm gezocht moet worden, terwijl zij voor Schoenmaekers twee zuivere tegendelen zijn, waarvoor hij de geesthouding wil vinden die ze beiden *ten volle* realiseert. In het ware denken van de volledige mens is mathematische strakheid wezenlijk één met lenige, zinnelijke aanschouwing. Zij vormen volgens Schoenmaekers geen tegenstelling. Deze ideeën over ‘beeldende wiskunde’ hebben invloed gehad op Brouwers intuïtionisme (Het beeldende denken, 116). Brouwer en Van Eeden zaten samen in de Signifische Kring, deelden een intense vriendschap evenals hun houding ten opzichte van het mechanistische discours. Brouwer zette met zijn intuïtionistische wiskunde daarnaast Wittgenstein op het spoor van zijn taal filosofie.

waarneming of gevoel, kan dus uit niets anders worden afgeleid' (st. 14). Hierdoor kan hij de werkelijkheid toch ook strikt fysiologisch-natuurwetenschappelijk benaderen, terwijl hij er niet toe gedwongen is om een reductieve identiteit aan te nemen.

2.2.2 Taal als zinnelijke reproductie van de ziel

Van Eeden stelt dat het maximum aan verstandhouding bereikt zou worden '[...] wanneer de organisatie ener taal even fijn en samengesteld ware als die der ziel, waarvan zij de representante en verzinnelijking is' (Argument). Maar dat is *niet* het geval, zo schrijft hij in het Argument: '[...] de samenhang tussen taal en ziel [is] op verre na een zo innige niet'. 'Het taalgeheel, dat de menigte, ook de zeer beschaafde menigte, alleen kent en gebruikt, is in vergelijking met onze ziel, maar een zeer grof en schematisch samenstel'. Hierdoor ontstaan er allerlei beperkingen; de enige mogelijkheid is het 'in taal brengen' van 'betrekkelijk primitieve en niet-samengestelde dingen'. De taal laat nu eenmaal geen 'fijner organisatie' toe. Met andere woorden: bij het omzetten van het gevoelsleven naar een zinnelijk waarneembare representatie, waar de taal geldt als zinnelijke reproductie van de ziel, is er altijd sprake van verlies.²⁷ Van Eeden maakt hierbij het onderscheid tussen eenvoudige zaken die wél 'redekunstig-harmonisch' kunnen worden uitgedrukt en de 'levende dingen', 'de diepere en fijnere gevoelens' waarbij dat niet lukt.

Van Eeden onderscheidt naast gradaties in de werkelijkheid ook gradaties in de taal. De meest exacte taal is de taal van de wiskunde. Deze symbolische taal drukt abstracte begrippen en relaties uit en kenmerkt zich door eenduidige woordbetekenissen en eenvoudige logische relaties. Zij kan maar op één manier geschreven worden en, ook zonder concrete inhoud, eindeloos verwickelen en toch precies, eenvoudig en noodwendig blijven (st. 22a). De minst exacte taal is de taal van de concrete dingen. De bepaaldheid en zekerheid van die beeldende taal is bijna nul, omdat de kracht en invloed van de woorden afhangt van de individuele ontvankelijkheid. De taal drukt de relaties uit tussen de concrete dingen, die dezelfde relaties bevatten als tussen de abstracte dingen, maar dan in oneindige samengesteldheid (st. 22b). De karakteristieken van de beeldende taal zijn, behalve de opvallende klankwerking en meerduidige woordbetekenissen, het veelvuldig beeldgebruik en de afwezigheid van strikte logica. Beeldende taal geeft direct uitdrukking aan zielsgevaarwordingen, bijvoorbeeld door de uitroep "Au!", wanneer iemand pijn voelt. De pijnervaring zou in symbolische taal slechts indirect door middel van begrippen kunnen worden uitgedrukt, bijvoorbeeld door de uitspraak: 'Ik heb pijn'.²⁸ De symbolische en beeldende taal verhouden zich tot elkaar als het abstracte en het concrete; beide talen zijn zelfstandig en de een kan de ander nooit vervangen (st. 27-29).

Tussen de symbolische taal en de beeldende taal zijn opnieuw oneindig veel gradaties en overgangen. Zo is de wiskunde zuiver symbolisch, terwijl de meest exacte wetenschap en de meest abstracte filosofie de taal zo nu en dan beeldend gebruikt om de concrete dingen aan te duiden. Zulke

---

²⁷ Jan Noordegraaf, "Taal als gebrek," 205-216.

²⁸ Jan Nap, "Significa en letterkunde: Theorie en praktijk bij Van Eeden," in *Vooy's* 1 (1991), 36-40.

uitdrukkingen zijn buiten de wiskunde onvermijdelijk. Zij vormen een noodzakelijk bestanddeel van onze taalmogelijkheden, zodra wij het nauwe kader van het zuiver symbolische verlaten. Want, zo zouden wij nu zeggen, de taal wordt voortdurend in figuurlijke zin gebruikt. Het dagelijkse taalgebruik is dan wel meer symbolisch dan beeldend omdat de woordbetekenissen door conventie vastgelegd zijn. Dit niveau van taal is dan ook niet geschikt om over diepe zielsgevoelens, zoals religieuze, esthetische of liefdesgevoelens te spreken. Hiervoor moet men de beeldende taal gebruiken, maar deze kunst is alleen weggelegd voor dichters door hun fijngevoelige, harmonische en dus schone ziel én hun bijzonder ontwikkelde taalgevoel. Echter, volkomen stabiliteit en algemeenheid is dan onbereikbaar omdat de kracht en invloed afhangt van de individuele ontvankelijkheid.

Het vereiste aan beeldende taal is de nauwkeurige overeenstemming met de zielstoestanden (st. 30, 31), in tegenstelling tot het vereiste aan symbolische taal, de logica ofwel de relaties tussen de dingen. Gezien het thema van Van Eedens filosofische betoog is het niet uitvoerbaar en ook niet nodig om 'zuiver symbolisch' te spreken. De bewijskracht is voldoende, wanneer de beelden, die nodig zijn om het concrete weer te geven, '(...) als algemeen erkend kunnen gelden, en die zuiver logisch zijn gebonden' (st. 33). Er is dus een sterke rol voor de logica weggelegd, omdat deze de samenhang van de beelden beheerst.

Om het concrete ofwel het bestaande weer te geven, gebruiken wij dus beelden. Hiermee kunnen wij het concrete begrijpen, d.i. vergelijken en ordenen. Deze beelden worden dan in taal vastgelegd. Het maken van beelden die in de taal worden vastgelegd doet ons direct denken aan Wittgenstein die in zijn *Tractatus* ook sprak over beelden die in de taal worden vastgelegd. Om goed het verschil te kunnen vaststellen tussen beide beeldtheorieën, zullen we nu eerst inzoomen op Van Eedens beeldtheorie. Van Eeden gebruikt een metafoer om zijn beeldtheorie te verhelderen (st. 44):

'Wij leven in het bestaande zoals mensen in een huis waar zij niet uit kunnen. Ieder maakt van dat huis een klein model binnenskamer. Dit model komt overeen met onze voorstelling van de dingen. Hij maakt vervolgens van dat model een tekening en toont die door de ramen aan zijn burens. Dit komt overeen met taal'.

Het denken werkt niet met de dingen zelf, maar met een voorstelling ervan. Van Eeden stelt: 'Alleen in voorstelling, in beeld, kunnen wij over de dingen denken' (st. 38). Onze gedachten ordenen die voorstellingen tot een schema en de organisatie van dat schema is de theorie; de theorie komt overeen met een 'klein model' (in de metafoer). De uitdrukking van de theorie in taal vormt opnieuw een beeld; dit beeld komt overeen met een 'tekening' (in de metafoer).

De hoofdeigenschap van het beeld is de gelijkheid met het origineel (st. 37, cf. 41), maar altijd nog bij een gelijktijdige ongelijkheid. Van Eeden preciseert deze eigenschappen naar aanleiding van een conceptuele analyse van het woord 'waarheid'. Met 'waarheid' kan men bedoelen de meest juiste voorstelling van de dingen (st. 49). Dit is echter niet in overeenstemming met het spraakgebruik.

Waarheid is dan iets betrekkelijks, iets dat men zeer wel bereiken kan, omdat er altijd een voorstelling juister is dan alle andere. Maar als men van ‘de waarheid’ spreekt, bedoelt men meestal niet de overeenstemming tussen iemands persoonlijke inzichten en zijn woorden, want men stelt het voor als iets absoluuts, één en onveranderlijk ding, dat men wenst te weten, en waarnaar alle mensen zoeken. Dit getuigt volgens Van Eeden van algemene verwarring en onzuivere terminologie. Men verwacht waarheid met ‘werkelijkheid’ en werkelijkheid met ‘ding’ en men verwaarloost tevens het verschil tussen ding en voorstelling. Van Eeden gebruikt hier het voorbeeld van een glas:

‘Als men zegt te weten wat glas is, dan bedoelt men dat men alle zintuiglijke indrukken die glas direct of indirect teweegbrengt tot een samenhangende voorstelling heeft verenigd. De indrukken zelf en hun objectieve oorzaak, d.i. het bestaande, die *weet* men niet, maar *gevoelt* men, op dezelfde wijze als een onwetende of een dier ze gevoelt, of kan gevoelen’.

Met ‘het ware’ kan men dus niet bedoelen ‘het werkelijke, het reële’, want dan kan men niet zoeken of weten, maar alleen voelen en ondergaan omdat het gaat om gevoelens en zintuiglijke indrukken. Van een absolute waarheid kan dus ook geen sprake zijn, zoals een absoluut juiste voorstelling niet kan bestaan, evenmin als een absoluut juist model van een huis (zie Van Eedens metafoor). De voorstelling zal altijd essentieel blijven verschillen van het bestaande.

Zo komt Van Eeden tot de conclusie dat de enige zuivere betekenis die men aan het woord waarheid kan hechten, de abstracte overeenstemming, de harmonie tussen voorstelling en ding is. Maar niet alleen tussen voorstelling en ding: zowel tussen woord en gedachte, voorstelling en werkelijkheid, als beeld en origineel (st. 50). De abstracte overeenstemming is dus hetgeen dat de hoofdeigenschap van het beeld is, het vormt de gelijkheid met het origineel. Het gaat hier dus om de overeenstemming met betrekking tot de relaties en het ‘zó eenvoudige’, ofwel hetgeen waarover wij elkander moeten verstaan, zoals Van Eeden in zijn Argument naar voren bracht. Hier komt dus opnieuw de sterke rol van de logica naar voren, aangezien de *abstracte* overeenstemming impliceert dat de hoofdeigenschap zuiver logisch gebonden moet zijn. Van belang is dat de gelijktijdige ongelijkheid die het beeld bevat hetgeen is wat het concrete en het levende, het gevoel, beslaat. Om dit te kunnen vatten in woorden is er volgens Van Eeden een andere gradatie van taal nodig. Hier ontstaan volgens Van Eeden dan ook misverstanden. Hij stelt dat men niet genoeg rekening houdt met deze ongelijkheid en dat het nog eens bemoeilijkt wordt zodra de taal erbij komt, omdat men daar immers te maken heeft met symbolen van beelden of beelden van beelden. Hierdoor wordt het gevaar van verwaarlozing van de noodzakelijke verschillen verdubbeld. Bij het zuivere symbool bestaat dat gevaar niet, omdat daar alleen de fout kan zitten in de voorstelling. Bij zuivere beelding worden geen theorieën of gevolgtrekkingen gemaakt, maar volgt het woord zo getrouw mogelijk het bestaande (gewaarwordingen of gevoel), dus is de kans op dwaling ook gering. De kans is het grootst bij half-symbolische, half-beeldende taal. Beeldende uitdrukkingen of woorden buiten de poëzie zijn enkel beelden (afbeeldingen) van afbeeldingen, omdat

hier tussen woord en voorstelling van iets bestaands twee relaties van gelijkheid bij gelijktijdige essentiële ongelijkheid na elkaar optreden. Voorbeeld voor deze uitdrukkingen is alle metaforisch taalgebruik. Veel filosofen gebruiken metaforisch taalgebruik en Van Eeden laat door zijn beeldtheorie zien dat deze manier van spreken veel aanleiding kan geven tot verwarring en juist niet zorgt voor helderheid en eenvoud, zoals de meeste filosofen wel trachten te bereiken. Van Eedens kritiek is vooral dat filosofen en psychologen over het psychische spreken in metaforen, waarbij de ongelijkheid tussen beeld en het afgebeelde (gewaarwordingen of gevoel) verwaarloosd wordt.²⁹ Deze spraakkritiek lijkt veel op de spraakkritiek die Wittgenstein uit in zijn *Tractatus*, aangezien hij ook stelde dat er verwarring en problemen ontstonden door incorrect taalgebruik. Ook Wittgenstein wilde hier helderheid over geven en aantonen waardoor deze problemen konden worden opgelost. Hier vinden we dus opnieuw een overeenkomst. Zelf gebruikt Van Eeden ook metaforen in zijn logisch betoog, maar dit doet hij met een zekere voorzichtigheid. Zoals hij in het Argument stelt, en in st. 41, 44: ‘het beeld [de metafoor] is dienstig, mits men het bijtijds loslaat’ en ‘een beeld dat in details niet opgaat. En losgelaten moet worden bij complicatie’³⁰. Dit beeld komt overeen met het beeld van de ladder, wat Wittgenstein gebruikt in zijn werk: ‘Meine Sätze erläutern dadurch, daß sie der, welcher mich versteht, am Ende als unsinnig erkennt, wenn er durch sie – auf ihnen – über sie hinausgestiegen ist. (Er muß sozusagen die Leiter wegwerfen, nachdem er auf ihr hinaufgestiegen ist.)’ (6.54). Wittgensteins boek is dus als een ladder die we moeten gebruiken om omhoog te klimmen en zodra we dat gedaan hebben, kunnen we de ladder ‘wegschoppen’, net zoals het loslaten van het beeld zolang niet meer het dienstig is.

Aangezien de enige zuivere betekenis die men aan het woord waarheid kan hechten de harmonie (abstracte overeenstemming) is tussen voorstelling en ding, kan dus ook alleen iets waar zijn ten opzicht van iets anders. Het bestaande op zichzelf kan niet waar of onwaar zijn, het *is*. Het begrip waarheid ontstaat door het besef dat wat wij weerspiegelen, ofwel reflecteren, het bestaande is en datgene waar wij zelf deel van uitmaken. De waarheid is dus niet dat wat weerspiegelt, noch het weerspiegelde, maar de harmonie tussen beide, dus de zuiverheid van weerspiegeling. Van Eeden gebruikt de metafoor van een ronde tuinspiegel (st. 50i):

---

²⁹ Nietzsche kan zeer goed in verband worden gebracht met deze opvatting. Wie woorden gebruikt, ‘benoemt slechts de relaties der dingen tot de mensen en maakt voor deze expressie gebruik van de meest stoutmoedige metaforen’, aldus Nietzsche. Langdurige gewenning aan die metaforen heeft ze als vanzelf tot vaststaande waarheden verheven. Wat is dus waarheid? Volgens Nietzsche is het een beweeglijk leger van metaforen, metoniemen, antropomorfismen, kortom: een som van menselijke relaties die, poëtisch en retorisch opgeblazen, overgezet en opgesmukt zijn en die na lang gebruik een volk vast, canoniek en bindend schijnen. De waarheden zijn illusies waarvan men vergeten is dat het illusies zijn, metaforen die opgebruikt en zintuiglijk krachteloos zijn geworden (*Handboek Wijsbegeerte*). Zowel Van Eeden als Nietzsche wijzen dus het gebruik van metaforen af en stellen dat het gebruik van metaforen invloed heeft op wat wij ‘waarheid’ noemen. Nietzsche is wel radicaler dan Van Eeden, maar een verdergaande vergelijking is hier (niet mogelijk, maar) zeker vruchtbaar.

³⁰ Toevoeging Van Eeden: Want door de complicaties, en door de overgangen van concretie tot abstractie, is men zich hier vaak niet van bewust.

‘[...] hangend midden in een tuin. Alleen de spiegel zelf is dan onweerspiegelbaar. En het zoeken naar absolute waarheid, met de tergende en onbegrijpelijke onmogelijkheid, wordt goed verbeeld door het zoeken naar de spiegel zelf: die men weet dat er toch is en waartoe men telkens schijnt te moeten komen al volgende de dichtst bijliggende voorwerpen, in het weerkaatste beeld van de tuin.’

In de volgende paragraaf zal ik verder ingaan op ‘het reflecteren’ en het zoeken naar ‘de spiegel zelf’.

2.2.3 Twee polaire kennisvormen en de normatieve implicaties

De beide besproken taaltrappen beantwoorden niet alleen aan niveaus van abstractie en concreetheid, maar ook aan twee verschillende vormen van kennis. Van Eeden onderscheidt indirecte kennis ofwel kennis die tot stand komt via de zintuigen en directe kennis ofwel kennis die door introspectie of intuïtie tot stand komt. Wetenschappelijke kennis wordt door Van Eeden gezien als indirecte kennis. Hierbij probeert de wetenschapper op grond van de verzamelde empirische gegevens een voorstelling van of theorie over de werkelijkheid te maken. Die voorstelling verschilt dus essentieel van de werkelijkheid zélf, omdat zij een product van de menselijke geest is. Indirecte kennis (wetenschappelijke kennis) is minder zeker dan directe kennis (introspectieve kennis). Immers: als ik pijn *voel*, weet ik zeker dat er pijn *is*, maar als ik een blauwe plek *zie*, is dat nog geen bewijs voor de aanwezigheid van pijn. In hun extreme vormen zijn beide kenvormen, waarvan de objecten verschillend zijn, zeker. Onzekerheid en misverstanden in de communicatie nemen toe naarmate de beide kenvormen hun bijbehorend object verlaten en de betreffende taalvormen hun zuiver karakter verliezen. Iets is zeker wanneer het niet verandert bij de verschillende individuen, noch op verschillende tijdstippen (st. 53). Het grondkenmerk is dus ‘onveranderlijkheid’, hetzij in ruimte (algemeen-geldigheid), hetzij in tijd (bestendigheid) (st. 53a). Van Eeden stelt:

‘De hoogste zekerheid onzer ideeën is wat men in de mathesis een limiet zou noemen. Zij nadert steeds de absolute, maar bereikt haar nooit en kan haar ook nooit bereiken. Want de universele zekerheid van een idee moet toch ten slotte weer door de persoonlijke en beperkte zekerheid van het individu worden geconstateerd’ (st. 53c).

Hier wordt de wisselwerking tussen het kennen van het algemeen-geldige (wetenschappelijke) en het kennen via het persoonlijke (intuïtieve) duidelijk. Naast het streven naar onveranderlijkheid, streeft men naar eenheid; men is op eenheid gericht (st. 61, 62). Dit streven naar onveranderlijkheid en eenheid is een streven naar het opheffen van het reflecteren, want waar gereflecteerd wordt, wordt vergeleken en binnen eenheid wordt niet vergeleken. Van Eeden stelt dat waar niets wordt vergeleken,

geen rede³¹ is (st. 66) omdat hij de rede opvat in zijn oorspronkelijke betekenis van ‘verhouding’³² en verhouding afhankelijk is van reflectie en weerspiegeling. In zoverre nu de rede naar eenheid streeft, dat niet verandert, maar één is en blijft, is zij op haar eigen opheffing gericht. Men streeft dus naar iets dat niet verandert, niet wisselt, maar één is en één blijft, overal en altijd: het Absolute (st. 68, 69) ‘of, zoals Spinoza zou zeggen, amor Dei, de liefde Gods’ (st. 83).

Van Eeden heeft in zijn betoog het niet volgehouden om het principe van gradatie tot in zijn uiterste door te trekken. Hij zou anders niet van ‘het Absolute’ en ‘het Zelf’ kunnen spreken zoals hij hier doet. Het Absolute is volgens Van Eeden hetgeen waarnaar we zoeken en dit staat gelijk aan de ‘tuin-spiegel’ in zijn metafoor, ofwel het ‘Ik’ (st. 107, 110). Hier zien we het verschijnsel van de drang naar volkomenheid, zoals in de inleiding genoemd. Intuïtief kent de mens het zelf en is het. Deze vorm van kennis, ‘die dus evengoed *zijn* als *weten* genoemd kan worden’, is voor Van Eeden de hoogste vorm van kennis (st. 110), omdat zij zonder toedoen van waarneming of rede tot stand komt (st. 109 ev).³³ Men kan naar het Absolute streven in de voorstelling, beelding of symboliek, zoals de rationalisten of in de dingen, de gemoedstoestanden, de zielstoestanden, de onmiddellijk bekende werkelijkheid, zoals de mystiek-gezinden (st. 84). Het verschil in kenform komt voort uit de beïnvloeding van het mystieke. Het mystieke verhult het verband aller dingen; deze kennis is alleen bij God (st. 154, 156). De gradaties die Van Eeden veronderstelt, maken het overal mogelijk, en wenselijk, om in termen van een ‘streven naar’ te denken. Hierin ligt dan ook de basis voor de sterke ethische lading van Van Eedens denkbeelden. Hij gaat hierop in door zowel de rationalistische als de mystiek-gezinde houding te beoordelen. Rationalisten streven ernaar om het mystieke te verwerpen, terwijl de mystiek-gezinden ernaar streven om het mystieke aan te nemen. De rationalistische zijde lijkt te beantwoorden aan het mechanistische discours, wat Van Eeden ook opnieuw in *Redekunstige grondslag* deels afwijst (st. 88) evenals in zijn gedichtenbundel *Het lied van schijn en wezen*. Volgens Van Eeden is het niet mogelijk om door alleen de natuurkunde een geheel beeld van de werkelijkheid te vormen, omdat men dan het mystieke niet opneemt in het beeld. Zo zal het ‘abstract denken over de ziel gele halmen doen oogsten, terwijl het daar een groen en sappig leven is, dat zich tegenover de intuïtie openbaart’³⁴. Maar de mystiek-gezinden moeten daarin inzien dat het mystieke in zoverre onbereikbaar is, omdat zij het proberen te zoeken op plekken waar het volgens Van Eeden niet is (st. 95). Juist de zogenoemde ‘dorre’ ideeën bevatten de kostbare korrel van onze kennis van de eigenschappen en het wezen der

---

³¹ Rond 1900 wordt duidelijk dat de traditionele Aristotelische logica niet toereikend is om als basis te dienen voor de wiskunde en de natuurkunde. Hierop ontstonden een tweetal antwoorden: enerzijds de logistici (onder leiding van o.a. Frege en Russell) die abstracte symbolen gingen gebruiken met een streven naar een foutloze kunsttaal, wat leidde tot *symbolische logica* of *logistiek*. Anderzijds de intuïtionisten (onder leiding van o.a. Brouwer) die ervan overtuigd was dat we ons bij het denken van stap tot stap moeten laten leiden door intuïtie en niet op sleeptouw moeten laten nemen door de woorden (Synthese, vol 3, no 1 319-334). Sporen van deze twee zijden zijn ook terug te vinden in de twee extremen die Van Eeden onderscheidt in taal en kenvermogen.

³² Schmitz, *De Hollandse Significa*, 75.

³³ Dit leidt tot de conclusie dat Van Eeden de zekerheid van Descartes’ cogito afwijst, omdat deze gestoeld is op alleen de rede. Dit is voor Van Eeden niet mogelijk, omdat hij stelt dat er voor een zekerheid van de rede waarneming nodig is en Descartes stelde dat hij zekerheid kon krijgen zonder waarneming.

³⁴ H. Padberg, *Frederik van Eeden* (Roermond: J.J. Romen & Zonen, 1925), 108.

ziel: onstoffelijk, onsterfelijk, zelfstandige vorm.³⁵ Met de verklaringen die hieruit voortkomen, ontstaat er helderheid en hiervoor moeten de mystiek-gezinden juist dankbaar zijn. Opnieuw komt uit deze beschrijving een vorm van dialectische spanning naar voren waarbij zijn model hem een kader geeft om enerzijds het rationalisme te kunnen karakteriseren en affirmatief te beschrijven, maar anderzijds ook de grenzen ervan zichtbaar te maken.

2.3 Conclusie

Kenmerkend voor Van Eedens betoog is de spanning tussen symbolisch ofwel wetenschappelijk en intuïtief. Van Eeden gaat hiermee om door op alle niveau's (taal, kennis en werkelijkheid) een continue overgang aan te nemen, maar tegelijkertijd in termen van tegenovergestelde extremen te spreken. Kennis en communicatie wordt zekerder en succesvoller, wanneer men het door Van Eeden gelegde verband tussen kenobject, voorstelling en representatie in taal zich eigen maakt en beseft. Hij heeft dan ook kritiek op het dagelijks spraakgebruik en het praten en redeneren van filosofen en psychologen. Zij gebruiken termen als 'beweging', 'doel', 'richting', 'handeling' enzovoorts metaforisch, brengen hun toepassingen op voorstellingen van verschijnselen in de 'buitenwereld' over op het psychische, dat wij zelf 'zijn en kennen'. Daarnaast is nog een verdere complicatie die Van Eeden schetst, dat een adequaat begrip van de beeldende uitdrukkingen, die overigens onvermijdelijk zijn, helemaal niet zeker is. Deze hangt namelijk af van individuele ontvankelijkheid.

In de wetenschappen gaat, aldus Van Eeden, met de genoemde onjuistheid nog een tweede samen. Die bestaat daarin, dat wetenschappers en filosofen niet alleen dezelfde methoden, die zij voor de bestudering van de dingen in de buitenwereld gebruiken, op gevoelens en gedachten menen toe te passen, maar ook hun terminologie naar eigen goeddunken te kunnen vaststellen en bepalen. Dit recht hebben ze volgens van Eeden niet.³⁶ Want alleen de dichters zijn in staat het psychische tot uitdrukking te brengen. Zij beelden het intuïtief gekende in hun poëzie bijna direct af met behulp van klank en ritme in de taal, die zij gebruiken en die ook altijd nog uit symbolen bestaat. Dus alleen de dichters zou dat recht voorbehouden moeten zijn. Van Eeden concludeert in zijn *Slotwoord* dan ook: 'In het licht der bovenstaande beschouwingen wordt het duidelijk hoe elke redekunstige bespreking van hogere en diepere dingen moet uitlopen in absurditeit, en hoe elke hogere bespiegeling noodwendig moet wemelen van tegenstrijdigheden, omdat in zo'n geval de allereenvoudigste termen niet meer dan beelden worden'. De redenerende wijsbegeerte mag niet verder gaan dan het eenvoudigste, namelijk een voorlopige (logisch gebonden) kritiek, waarin zij de aard van ons kenvermogen en uitdrukkingsvermogen, de waarde der woorden en de waarde der begrippen, door het gebruik aan die woorden gebonden, moet behandelen – zoals in het betoog is gebeurd. Het is alleen de poëzie voorbehouden deze grenzen te overschrijden. Ook Wittgenstein stelde dat de taak van de filosofie hergeoriënteerd moest worden. In het volgende hoofdstuk zullen we zien hoe hij dat vorm gaf.

---

³⁵ H. Padberg, *Frederik van Eeden*, 108.

³⁶ Schmitz, *De Hollandse Significa*, 68, 79

3. Ludwig Wittgenstein: schakel door logische vorm

3.1 Introductie

Ludwig Wittgenstein (1889-1851) groeide op in een excentrieke, rijke familie in Wenen.³⁷ Zijn familie bestond uit zijn ouders, vier broers en drie zussen. Zijn vader, Karl Wittgenstein, stond veelal bekend als een persoon die een tirannieke invloed uitte op zijn acht kinderen, wat vooral op drie broers uit het gezin desastreuze gevolgen had: Hans vluchtte (naar de algemene opinie) omstreeks 1901 naar het buitenland en pleegde daar zelfmoord, Kurt pleegde zelfmoord tijdens de terugtocht uit Italië in de laatste dagen van de Eerste Wereldoorlog en Rudi liep op 2 mei 1904 een café-restaurant aan de Berlijnse Brandenburgerstrasse binnen waar hij de band verzocht om het populaire lied van Thomas Koschat, ‘Verlassen, verlassen, verlassen bin ich’ te spelen en daarna cyaankali aan zijn melk toevoegde.³⁸ De overige twee broers, Paul en Ludwig, zijn wereldberoemd geworden: Paul als pianist en Ludwig als filosoof. Bij nagenoeg alle gezinsleden grensde genialiteit aan waanzin.³⁹

Karl maakte fortuin in de ijzer- en staalindustrie en werd één van de rijkste mensen van Europa. Door deze rijkdom was er in huize Wittgenstein veel ruimte voor kunst, cultuur en muziek. De dynamiek van Wittgensteins familie is te zien in Ludwigs werk: enerzijds is er sprake van rijkdom, maar anderzijds is er sprake van spanning. Dit laatste uit zich in de veeleisendheid naar zichzelf toe en het streven naar perfectie in zijn werk. Hij schrijft in zijn leven dan ook zeer veel, maar publiceert bijna niets: alleen de *Tractatus logico-philosophicus*. Dit werk was een poging om te laten zien dat de structuur van de werkelijkheid en van de taal volledig bij elkaar aansluiten. Wittgenstein stelde het boek samen door de beste gedachten uit zijn aantekeningen, die hij tijdens zijn militaire dienst van 1914-1918 schreef, te selecteren en ze te ordenen en te nummeren tot hij tevreden was met hun volgorde.

Zijn werk lijkt sterk beïnvloed door de verschillende werken die hij las. Zo las hij diverse werken over natuurkunde, mechanica en logica, waaronder studies van Boltzmann, Hertz, Frege en Russell, terwijl hij ook erg geïnteresseerd was in geschriften van de econoom Piero Sraffa.⁴⁰ Veel bewondering had hij ook voor theoretische werken van tijdgenoten, zoals de psycholoog en filosoof Otto Weininger, de literatuur- en cultuurcriticus Karl Kraus en architect Adolf Loos, en op het vlak van de filosofie schijnt zich zijn lectuur vooral te hebben toegespitst op boeken van grote denkers als Kant, Schopenhauer, Kierkegaard en Nietzsche. Die filosofen hebben met elkaar gemeen dat ze veel hebben nagedacht over de betekenis van metafysica, ethiek en esthetiek, terwijl sommige onder hen een aforistische schrijfstijl hanteren die typerend voor Wittgenstein zou worden.⁴¹ Ongetwijfeld hebben ook de bevindingen inzake taal en werkelijkheid van een nominalistische denker als Fritz Mauthner sporen nagelaten in

---

³⁷ Alexander Waugh, *De Wittgensteins*, 3e dr. (Amsterdam: De bezige bij, 2009), 13-19.

³⁸ Alexander Waugh, *De Wittgensteins*, 35-38, 42-44 en 157-162.

³⁹ Alexander Waugh, *De Wittgensteins*, 3e dr. (Amsterdam: De bezige bij, 2009), 19-35.

⁴⁰ H. Visser, “Ludwig Wittgenstein,” in *De Eeuwende 1900 (dl. 4): Filosofie*, ed. André Klukhuhn, <http://igitur-archive.library.uu.nl/sg/2007-0702-200751/ludwig.pdf> (geraadpleegd 6 augustus 2010), 45-61.

⁴¹ Koen Vermeiren, “De stilte achter de woorden,” <http://www.koenvermeiren.be/Boeken/De%20stilte%20achter%20de%20woorden.pdf> (geraadpleegd 12 augustus 2010).

Wittgensteins werk, al neemt hij hier en daar duidelijk afstand van diens uitgangspunten zoals onder andere blijkt uit stelling 4.0031. Ook was hij geïntrigeerd door de werken van de Russische Dostojewski en Tolstoj, die op een bijzondere manier leven en kunst met elkaar wisten te combineren. Tolstoj maakt op Wittgenstein vooral indruk door zijn ethische levensopvattingen, en zelfs in die mate dat Wittgenstein die in zijn eigen bestaan trachtte toe te passen. Hij deed dit bijvoorbeeld door middel van de bijna armoedige manier van leven tijdens zijn onderwijsperiode in enkele geïsoleerde Oostenrijkse dorpjes en door het wegschenken van het grootste deel van zijn aanzienlijke familie-erfenis aan zijn zusters Hermine, Helene en Gretl en behoeftige kunstenaars.

De werken die Wittgenstein las en interesseerde zijn zeer verschillend en leveren een merkwaardige combinatie op. Zoals Koen Vermeiren mooi aangeeft in *'De stilte achter de woorden'*⁴², toont Wittgenstein enerzijds een meer dan gewone belangstelling voor puur wetenschappelijke geschriften en voor analytische en positivistische denkers, terwijl hij anderzijds op het literaire vlak vooral wordt aangetrokken door romantisch gearde schrijvers, wier werk is doordrongen van passies, Weltschmerz en irrationaliteit. Het lijkt er dan ook sterk op dat Wittgenstein streng-positivistisch dacht, maar romantisch en zelfs religieus voelde, al beschouwde hij godsdienst meer als een menselijke geneigdheid of aandrift dan als een levensbeschouwelijke zingeving.

Evenals de *Redekunstige grondslag* van Van Eeden wordt het werk van Wittgenstein dus gekenmerkt door de combinatie van taalfilosofie en het streven naar een synthetisch wereldbeeld. Maar niet alleen op filosofisch vlak zijn er overeenkomsten te vinden. Ook Wittgenstein vond dat een kunstenaar een zekere maatschappelijke verantwoordelijkheid had en verwachtte van de kunstenaar en van de schrijver in het bijzonder een grote morele rechtschapenheid. Beide filosofen verzetten zich sterk tegen het 'l'art pour l'art-principe', waarbij de persoon van de kunstenaar zich veilig kon verschuilen achter een oppervlakkig estheticisme en de rechtvaardigheid miste waar de kunst om vroeg. Beiden kunnen gezien worden als het geweten van de maatschappij, maar dan wel een dat geen leefregels voorschrijft of dicteert, maar *toont* met woord én daad.⁴³

In het vorige hoofdstuk heb ik een analyse gegeven van Van Eedens *Redekunstige grondslag*. Ik zal nu een analyse geven van de belangrijkste elementen van Wittgensteins *Tractatus*. Wittgenstein lijkt zijn zoektocht naar helderheid en duidelijkheid te willen beslechten in zijn werk en dit komt naar voren door de intentie van het boek (3.2). Zijn wereldbeschouwing (3.2.1) is zeer abstract, waarbij de invloeden van zijn interesse in natuurkunde, mechanica en logica naar voren komen. Door middel van zijn taalbeschouwing (3.2.2) probeert hij een synthetisch beeld van taal en de werkelijkheid te scheppen. Hier laat hij ruimte voor andere vormen van kennis (3.2.3), zoals hij die in zijn kennisbeschouwing uiteen zet, waarin zijn aantrekking tot romantische literatuur tot uiting komt. Als laatste zal ik een conclusie trekken uit de analyse (3.3). In het volgende hoofdstuk zal een analyse van de overeenkomsten en verschillen tussen beide besproken werken mogelijk zijn.

---

⁴² Koen Vermeiren, "De stilte achter de woorden," 3 ev.

⁴³ Koen Vermeiren, "De stilte achter de woorden," 3 ev.

3.2 *Tractatus logico-philosophicus*

De *Tractatus* bestaat uit zeven hoofdstellingen. Iedere hoofdstelling (behalve de zevende) is voorzien van uitwerkingen en commentaren, die zelf ook weer voorzien zijn van uitwerkingen en commentaren. De stijl van de tekst is beknopt en bondig, zonder enige versiering en Wittgenstein is spaarzaam met voorbeelden. Veruit het grootste deel is gewijd aan zaken als taal, logica en werkelijkheid en de wijze waarop deze drie op elkaar betrokken zijn. Zoals in de inleiding al naar voren kwam, is de *Tractatus* een poging om te laten zien dat de structuur van de werkelijkheid en van de taal volledig bij elkaar aansluiten. Wittgenstein is hierdoor op zoek naar hetgeen wat de wereld en de taal gemeenschappelijk hebben en komt hierbij uit op de logische vorm: ‘Was jedes Bild, welcher Form immer, mit der Wirklichkeit gemein haben muß um sie überhaupt – richtig oder falsch – abbilden zu können, ist die logische Form, das ist, die Form der Wirklichkeit.’ (2.18). Het is dus de logica dat ons de noodzakelijke verbinding toont van de taal met de wereld. ‘Die logischen Sätze beschreiben das Gerüst der Welt, oder vielmehr, sie stellen es dar. Sie ‘handeln’ von nichts. Sie setzen voraus, daß Namen Bedeutung, und Elementar-Sätze Sinn haben: Und dies ist ihre Verbindung mit der Welt.’ (6.124). Centraal in de *Tractatus* staat de zogenaamde afbeeldingstheorie van betekenis. Volgens deze theorie is de taal opgebouwd uit proposities die een afbeelding zijn van de wereld. Propositionen zijn de waarneembare uitdrukkingen van gedachten, en gedachten zijn de logische afbeelding van feiten. Het werk is geschreven vanuit een streven om alle filosofische vraagstukken op te lossen. Alle zogenaamde fundamentele filosofische vraagstukken en bijbehorende metafysische systemen hebben volgens Wittgenstein één essentieel kenmerk gemeen: zij zijn allen gesteld in taal. Of preciezer: zij zijn allen gesteld in de natuurlijke omgangstaal. Volgens Wittgenstein ligt hierin het probleem, omdat zij uitsluitend voortkomen uit vaag, verkeerd of zelfs oneigenlijk gebruik van taal. De oplossing kan dus gevonden worden in het inzicht in de manier waarop de taal werkt. De essentie van taal is volgens Wittgenstein haar onderliggende logische structuur (of vorm). Het juiste inzicht hierin zal ervoor zorgen dat de grenzen aangegeven kunnen worden tussen wat er duidelijk en zinvol gezegd kan worden en dat waarover we niet kunnen spreken. Het belang hiervan is dat wat *gezegd* kan worden hetzelfde is als wat *gedacht* kan worden. Wanneer men de grens van zinvol spreken en denken voorbij gaat, komt men in het domein waar de taal en het denken onzin wordt. In dit domein, voorbij de grenzen van de zinnigheid, ontstaan volgens Wittgenstein de traditionele filosofische vraagstukken. We proberen dan te zeggen wat er niet gezegd kan worden, wat dus hetzelfde is als denken wat niet gedacht kan worden. De juiste taak van de filosofie is het verduidelijken van ons denken en onze taal. Op die manier kan hij de filosofische vraagstukken simpelweg laten verdwijnen door te laten zien dat ze feitelijk veroorzaakt worden door incorrect taalgebruik.⁴⁴ De taal wordt dus van binnenuit geanalyseerd, met behulp van de logica.

---

⁴⁴ G.J.E. Rutten, “Wittgenstein’s *Tractatus Logico Philosophicus*,” augustus 2004, <http://www.gjerutten.nl/WittgensteinsTractatus.pdf> (geraadpleegd 12 augustus 2010).

Ook hier geldt, evenals bij Van Eeden, opnieuw het verlangen om een synthetisch beeld van taal en de wereld te scheppen, waarin een grondslag wordt gelegd voor een plaatsing van het niet exact formuleerbare element in de communicatie. Het boek van Wittgenstein is echter geen leerboek. In zijn voorwoord schrijft hij: ‘Dieses Buch wird vielleicht nur der verstehen, der die Gedanken, die darin ausgedrückt sind – oder doch ähnliche Gedanken – schon selbst einmal gedacht hat.’ Wittgenstein wilde dus niet iemand zijn die leefregels voorschreef of dicteerde, maar hij wil het *tonen* met zijn *Tractatus*. Voor het opwekken van zijn gedachten bedankt hij alleen Frege en Russell, die hem inspireerden op het gebied van de logica en de filosofie van de wiskunde, en verder geeft hij geen bronnen aan. Hij stelt: ‘[..], weil es mir gleichgültig ist, ob das was ich gedacht habe, vor mir schon in anderer gedacht hat’.

3.2.1 Ontologie: atomistische structuur

De twintigduizend woorden van de *Tractatus* zijn in één middag te lezen, weinigen zouden echter durven te beweren ze volledig te begrijpen, zelfs na jarenlange studie.⁴⁵ Wittgenstein is op zoek naar de verbinding tussen de taal en de wereld. Hiervoor begint hij met het behandelen van zijn ontologie. De wereld valt uiteen in feiten (*Tatsache/Sachlage*⁴⁶). Een feit is complex, het kan nog verder geanalyseerd worden. Dat het feit complex is toont zich, doordat het niet ‘waar’ of ‘onwaar’ is onafhankelijk van andere contingente feiten in de wereld. Dat er een auto-ongeluk heeft plaatsgevonden in Parijs is niet onafhankelijk van het bestaan van Parijs of het bestaan van auto’s.⁴⁷ Feiten kunnen positief of negatief zijn. Een positief feit is het bestaan van een stand van zaken (*Sachverhalte*), een negatief feit is het niet-bestaan van een stand van zaken. Een stand van zaken is hetgeen waar een concreet feit in uiteen valt.⁴⁸ Standen van zaken zijn onafhankelijk van elkaar (2.061), omdat anders het bestaan of niet-bestaan van standen van zaken af te leiden zou zijn van het bestaan of niet-bestaan van een andere standen van zaken. Dit zorgt voor oneindige regressie en dan kunnen we niet meer begrijpen welke verbinding er mogelijk kan zijn tussen de wereld en de taal.⁴⁹ Omdat feiten het bestaan of niet-bestaan van standen van zaken zijn, volgt hieruit dat feiten ook onafhankelijk van elkaar zijn; ze staan los van elkaar (1.121).

Een stand van zaken is een combinatie van objecten of dingen. Objecten zijn zelfstandig, voor zover het in alle mogelijke verhoudingen kan voorkomen, maar deze vorm van zelfstandigheid is tegelijk een vorm van onzelfstandigheid, omdat het alleen kan optreden in de samenhang met de stand van zaken

---

⁴⁵ Anthony Kenny, *Wittgenstein*, 1^e dr. (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1974), 13.

⁴⁶ Er schijnt een probleem te liggen in Wittgensteins taalgebruik met betrekking tot de termen, maar ik zal ze voor het moment als synoniem gebruiken en contrasteren met *Sachverhalte*. Essentieel is dat *Tatsachen/Sachlagen* uiteenvallen in meerdere *Sachverhalte*. Voor een uitgebreide discussie zie: Max Black, *A companion to Wittgensteins tractatus*, Cambridge: Cambridge University Press, 1964.

⁴⁷ Leon Geerdink, “Wittgensteins Tractatus Logico-Philosophicus,” augustus 2009, <http://leongeerdink.nl/> (geraadpleegd 15 augustus 2010).

⁴⁸ Zoals een auto-ongeluk uiteen valt in individuele relaties tussen objecten: de auto is één meter verwijderd van de fiets, de fiets ligt op de grond, ect. (Geerdink “Wittgensteins Tractatus Logico-Philosophicus”, 3).

⁴⁹ Geerdink, “Wittgensteins Tractatus Logico-Philosophicus,” 3.

(2.0122). De objecten vormen de substantie en de inhoud van de wereld (2.021), want als de wereld geen substantie had zou het bestaan of niet-bestaan opnieuw afhangen van het bestaan of niet-bestaan van een ander feit. Dit zou wederom leiden tot regressie en kan ons dus geen mogelijkheid bieden om te begrijpen welke verbinding er mogelijk kan zijn tussen de wereld en de taal. Objecten zijn enkelvoudig, ze hebben geen bestanddelen, maar ze kunnen zich verbinden tot complexen. Alle mogelijkheden waarin een object zich kan combineren met andere objecten, noemt Wittgenstein de logische vorm van dit object. Alle mogelijkheden samen vormen dan de logische ruimte.

Binnen Wittgensteins betoog is het dus ook mogelijk dat de objecten zich op een andere manier hadden gecombineerd, waardoor er een andere stand van zaken was ontstaan. Ook over een ‘onware’ stand van zaken moet gesproken kunnen worden en dus moet hier ook iets zijn wat de wereld verbindt met de taal. Wittgenstein vindt dat in de logische vorm van de objecten. Deze logische vorm behelst alle mogelijkheden van de combinaties van deze objecten, oftewel alle mogelijke standen van zaken die samen alle mogelijke feiten bepalen, de logische ruimte. Hoe de objecten daadwerkelijk geordend zijn, is het wisselende en datgene wat bepaalt hoe de wereld daadwerkelijk is (2.0271). Dit maakt het mogelijk dat taal in verbinding staat met de wereld (4.2211).

Een overeenkomst tussen Van Eeden en Wittgenstein is dat ze beide spreken van het bestaan van objecten. Over de manier waarop beide een invulling daaraan geven en hoe hun ontologie verder wordt ingevuld zal ik in mijn vergelijking op terug komen. Hier zijn interessante overeenkomsten en verschillen te constateren.

3.2.2 Taal als afbeelding van de werkelijkheid

Onze taal is dus een manier om de werkelijkheid af te beelden. De uitspraak ‘Er staat een vaas op de tafel’ beeldt het feit af dat er een vaas op de tafel staat, doordat de woorden binnen de uitspraak corresponderen met de dingen en relatie binnen dat feit.⁵⁰ Wat dat betreft is het met uitspraken hetzelfde gesteld als met allerlei andere manieren om feiten af te beelden: een gezicht dat afgebeeld wordt op een portret, een landschap dat afgebeeld wordt op een landkaart, een muziekstuk dat afgebeeld wordt op een partituur. En zoals afbeeldingen kunnen kloppen of niet, zo kunnen uitspraken waar zijn of niet. Om te kunnen bepalen of een uitspraak ‘waar’ of ‘onwaar’ is, is het nodig om te zien of er correspondentie is tussen de standen van zaken in de wereld en de weergave in de taal.

Wittgenstein behandelt daarvoor na zijn ontologie de structuur van de taal.

Volgens Wittgenstein valt de taal uiteen in volzinnen, net zoals de wereld uiteen valt in feiten. Deze volzinnen vallen dan uiteen in de elementaire zinnen (*Elementair Sätze*), gelijk aan de feiten die uiteenvallen in standen van zaken (*Sachverhalte*). Om te kunnen begrijpen hoe volzinnen ook onwaar

---

⁵⁰ René Munnik, “Tonen wat niet gezegd kan worden – een collage over Wittgensteins *Tractatus Logico-philosophicus*,” in *De ziel in de literatuur*, ed. Edith Brugman (Nijmegen: Valkhof pres, 2009), 106-112.

kunnen zijn, is het nodig dat elementaire volzinnen ook uiteenvallen. Zij vallen uiteen in namen⁵¹ en hangen samen op dezelfde manier zoals de objecten samenhangen in de standen van zaken: door de logische vorm. De logische vorm is het minimum wat de werkelijkheid en afbeelding gemeen moeten hebben, wil de afbeelding, eventueel onjuist, een voorstelling zijn. De logische vorm die Wittgenstein veronderstelt komt neer op de elementen van een afbeelding die in combinatie met elkaar moeten kunnen optreden in een patroon dat correspondeert met de relatie tussen de elementen van wat afgebeeld wordt (2.0141). Wat ‘combinatie’ inhoudt zal afhankelijk zijn van de voorstellingsvorm⁵²; in een partituur stelt de ordening van de noten van links naar rechts op de bladzijde de ordening van de klanken in de tijd voor. De ruimtelijke rangschikking van de noten maakt geen deel uit van de afbeeldingsvorm (2.151), maar alleen van de voorstellingsvorm (2.174), want klanken zijn niet ruimtelijk. De ordening hebben ze echter gemeen, en deze gemeenschappelijke ordening is het vermoedelijk waaraan Wittgenstein dacht toen hij sprak over logische vorm. Omdat elke afbeelding de logische vorm gemeen moet hebben met dat wat het afbeeldt, maakt de logische vorm deel uit van de afbeeldingsvorm van elke afbeelding. Hier zien we een belangrijke overeenkomst met Van Eedens beeldtheorie. Van Eeden sprak over abstracte overeenstemming, wat overeenkomt met de logische vorm (afbeeldingsvorm). Bij beiden gaat het om de relatie of patroon van het beeld. In hoeverre de combinatie (voorstellingsvorm) in Wittgensteins beeldtheorie – hetgeen wat de werkelijkheid en de afbeelding verschilt en dus niet maakt tot een verdubbelde werkelijkheid – verschilt van Van Eedens concrete overeenstemming, zal ik in de vergelijking op terug komen.

Wittgenstein stelt dat in de (uitgesproken) volzin de gedachte zich zintuiglijk waarneembaar uitdrukt (3.1). Een gedachte is volgens Wittgenstein eveneens een afbeelding. Deze afbeelding vormt hoofdzakelijk het verband tussen volzinnen en standen van zaken, want wanneer ‘een stand van zaken denkbaar is’ impliceert het dat wij daar een beeld van kunnen vormen (3.001). De innerlijke voorstelling die wij ‘gedachte’ noemen, is dus niets anders dan het logische beeld van (mogelijke) feiten (3). Het is de gedachte die een logische afbeelding vormt van de mogelijke standen van zaken en die de afbeelding tot een volzin maakt. In de ideale taal zouden de elementen van een volzin corresponderen met de elementen van de gedachte, die op hun beurt weer corresponderen met de objecten in mogelijke standen van zaken (3.2).⁵³ In stelling 4.01 vinden we een grote overeenkomst met de beeldtheorie van Van Eeden: ‘Der Satz ist ein Bild der Wirklichkeit. Der Satz ist ein Modell der Wirklichkeit, so wie wir sie uns denken’. Dit doen ons direct denken aan de metafoor van Van Eeden (st. 44): Wittgensteins (taal)zin is als een beeld in de werkelijkheid (Van Eedens tekening) en

---

⁵¹ Deze namen moeten niet worden begrepen als eigennamen zoals Jan, maar als de kleinst mogelijke deeltjes die noodzakelijk zijn om zinnen feiten te kunnen laten afbeelden (Geerdink “Wittgensteins Tractatus Logico-Philosophicus”, 4).

⁵² In Wittgensteins *Notebooks* (NB 15) maakt hij een onderscheid tussen A die een afbeelding is van B. Wat A doet lijken op B, wat deze gemeenschappelijk heeft is de ‘afbeeldingsvorm’. Wat A verschilt van B, en dus tot een afbeelding maakt en niet tot een verdubbelde werkelijkheid, noemen we A’s ‘voorstellingsvorm’.

⁵³ Kenny, *Wittgenstein*, 65-68.

Wittgensteins zin die we denken, ofwel de gedachte, is als een model van de werkelijkheid (Van Eedens klein model).

In de omgangstaal wordt de vorm van de gedachte echter verborgen in zinnen, want evenmin als kleren gemaakt zijn om de vorm van het lichaam te onthullen, is de taal gemaakt om de vorm van de gedachten te onthullen (4.002). Filosofische analyse is nodig om te zien dat de elementen van proposities corresponderen met elementen van gedachten en om de logische vorm te onthullen die achter het uiterlijk van gewoon taalgebruik zit. Het is dus nodig om te laten zien hoe de taal werkt. Dit is precies hetgeen wat Wittgenstein trachtte te bereiken met zijn werk. Hier zien we dus ook bij Wittgenstein dat de taal niet precies kan corresponderen met de objecten in de mogelijke standen van zaken, evenals Van Eeden meende toen hij stelde dat de taal geen ‘fijner organisatie’ toelaat om de ‘betrekkelijk primitieve en niet-samengestelde dingen in taal [te] brengen’. Het verschil is natuurlijk dat Van Eeden hier een onderscheid maakt tussen verschillende gradaties in taal. Dit is iets wat Wittgenstein niet doet. Hierop zal ik terugkomen in mijn vergelijking.

3.2.3 Scheiding binnen en buiten de wereld en de normatieve implicaties

De *Tractatus* is een betekenistheorie over wat gezegd (en dus gedacht) en niet gezegd kan worden. De enige zinvolle volzinnen, en dus zinvolle gedachten, zijn volzinnen die een afbeelding zijn van de werkelijkheid. Elk ander taalgebruik is ‘onzin’, aangezien niets in de werkelijkheid beantwoordt aan het taalgebruik en het ons niets verteld over de werkelijkheid.⁵⁴ Hieruit blijkt dus ook dat er niets gezegd kan worden over ethiek, esthetiek, religie en de levens-problemen, aangezien een (mogelijke) afbeeldingsrelatie tot de werkelijkheid ontbreekt (6.42, 6.421). Deze onuitsprekelijke zaken tonen zich, dat is het mystieke⁵⁵ (6.522), en wat getoond kan worden, kan niet gezegd worden (4.1212). Wittgenstein maakt hiertussen een drastische scheiding, in tegenstelling tot de gradaties die Van Eeden onderscheidt.

---

⁵⁴ Wel maakt Wittgenstein een belangrijke uitzondering van tautologieën en contradicties. Tautologieën zijn altijd waar, contradicties zijn altijd onwaar, door hun eigen structuur. Ze zijn weliswaar niet zinvol, omdat ze ons niets zeggen over standen van zaken in de werkelijkheid, maar toch ook geen onzin. Ze laten ons namelijk de structuur zien van de werkelijkheid waarin tautologische uitspraken altijd waar zijn en contradictorische uitspraken altijd onwaar. Wittgenstein noemt die uitspraken ‘zinloos’ of ‘zinledig’: ze hebben geen betekenis omdat ze zonder cognitieve inhoud zijn, maar tonen ons toch de structuur van de werkelijkheid en zijn daarom geen onzin.

⁵⁵ Willem R. de Jong, “Ludwig Wittgenstein,” 163-164. Tolstoj zou Wittgensteins visie op religie en het Christelijke geloof in belangrijke mate beïnvloeden en het valt dan ook niet uit te sluiten dat hetgeen wat hij in de *Tractatus* over ‘das Mystische’ schrijft door Tolstoj geïnspireerd is. Ook Russell deelt deze mening wanneer hij in december 1919 – nadat hij Wittgenstein in Den Haag ontmoet had om de *Tractatus* te bespreken – aan Lady Ottoline Morrell schrijft: ‘[...] Tijdens de oorlog gebeurde er dan iets eigenaardigs. In het stadje Tarnov in Galicië liep hij [Wittgenstein] voorbij een boekenwinkeltje waar ogenschijnlijk alleen maar prentbriefkaarten verkocht werden. Hij ging toch binnen en vond er nog welgeteld één boek: Tolstoj over het Evangelie. Hij kocht het omdat er nu eenmaal niets anders was. Hij las en herlas het, en sindsdien droeg hij het boek altijd bij zich, zelfs toen ze onder vuur kwamen te liggen. Maar alles bij elkaar houdt hij minder van Tolstoj dan van Dostojevski [...]. Hij is sterk doordrongen van de mystieke manier van denken en voelen [...]’ (Vanhoucke, *Ludwig Wittgenstein*, 5). Daarnaast is de overeenkomst tussen de inhoudsopgave van Tolstoj's *Mijn kleine evangelie* en Wittgensteins *Tractatus* merkwaardig (Waugh, *De Wittgensteins*, 133).

Over de interpretatie van de laatste bladzijden van de *Tractatus* is veel literatuur te vinden. Ik zal me vooral richten op de tekst uit de primaire literatuur van Wittgenstein, waarbij ik me voornamelijk concentreer op de elementen die iets kunnen betekenen in het licht van Van Eeden. Wittgenstein behandelt in zijn *Tractatus* vooral de onderwerpen ‘feiten’ en ‘het spreken van de taal’. Een enkele keer spreekt hij over ‘gevoel’ of ‘voelen’: ‘jetzt verstehen wir auch unser Gefühl’ (4.1213), ‘[...] und dies erklärt unser Gefühl’ (6.1232), ‘Das Gefühl der Welt als begrenztes Ganzes ist das mystische’ (6.45), ‘wir fühlen, daß selbst, wenn alle *möglichen* wissenschaftlichen Fragen beantwortet sind, unsere Lebensprobleme noch gar nicht berührt sind’ (6.52) en ‘[...] er hätte nicht das Gefühl, daß wir ihn Philosophie lehrten’ (6.53). Wanneer Wittgenstein het heeft over ‘gevoel’ of ‘voelen’ lijkt hij haast te suggereren dat zijn (logische) stellingen zijn gevoel onderbouwen. Alsof hij het gevoel wil aanduiden als ‘zekere kennis’ of ‘intuïtief aanwezige kennis’, die onderbouwd (kunnen) worden door de stellingen van zijn *Tractatus*. Hier lijkt een verband te zijn met de functie van filosofie. Wittgenstein stelt dat de totaliteit van de ware volzinnen de totale natuurwetenschap is (4.11), maar dat de wijsbegeerte hierbuiten valt (4.111). Het doel van de wijsbegeerte is de logische verheldering van gedachten; het duidelijk worden van stellingen (4.112). De wijsbegeerte moet gedachten die als het ware troebel en vaag zijn, helder maken en scherp afbakenen. Hiermee kan ons gevoel worden begrepen (4.1213). Maar dit is volgens Wittgenstein niet de enige functie van de filosofie. De filosofie moet namelijk ook duidelijkheid verschaffen over hetgeen wat gezegd kan worden, en waarover niet gesproken kan worden (6.53). Het terrein van hetgeen duidelijk gezegd kan worden is het domein van de zinvolle zinnen, wat dus betrekking heeft op empirisch waarneembare standen van zaken. Dit bestaat uit natuurwetenschappelijke stellingen. Zodra iemand spreekt over iets metafysisch, moet men hem aanwijzen dat hij over dingen spreekt waaraan geen betekenis, ofwel standen van zaken, beantwoorden. Hierover kan niet gesproken worden en het aanwijzen hiervan is volgens Wittgenstein de enige strikt juiste methode van filosofie.

Een belangrijk onderwerp binnen Van Eedens gedachtegoed is het ‘Ik’. Wittgenstein wijdt niet veel uit over dit onderwerp, maar belangrijk lijkt mij hier onder andere stelling 5.63: ‘Ich bin meine Welt’⁵⁶, die volgt op stelling 5.6: ‘*Die Grenzen meiner Sprache* bedeuten die Grenzen meiner Welt’. ‘Daß die Welt *meine* Welt ist, das zeigt sich darin, daß die Grenzen *der* Sprache (der Sprache, die allein ich verstehe) die Grenzen *meiner* Welt bedeuten’, stelt Wittgenstein (5.62).⁵⁷ Het subject behoort dus niet tot de wereld, maar is een grens van de wereld. Vervolgens onderkent Wittgenstein twee vormen waarop er sprake kan zijn van het ‘Ik’, namelijk op de psychologische manier dat gaat over de mens,

---

⁵⁶ Stelling 5.63 luidt: ‘*Ich bin meine Welt. (Der Mikrokosmos)*’. Deze tekst lijkt Wittgenstein bijna letterlijk overgenomen te hebben van Schopenhauer uit *Die Welt als Wille und Vorstellung*. De oorspronkelijke passage in Wittgensteins aantekeningen (12.10.1916) luidt: ‘*Het is waar: de mens is de microkosmos. Ik ben mijn wereld*’. Schopenhauer had geschreven: ‘*Jeder is dus (...) de hele wereld zelf, de microkosmos*’ (Visser, *Ludwig Wittgenstein*, 47)

⁵⁷ De grenzen van de logische ruimte worden dus van binnen uit bepaald (bepaald door wat er in de logische ruimte bevindt) en niet van buiten af. Buiten de grenzen van de logische ruimte bevindt zich het mystieke (6.44). Het mystieke zal ik aanstonds behandelen.

het menselijke lichaam of de menselijke ziel, en het filosofische Ik dat het metafysische subject is, ofwel de grens van de wereld, niet een deel ervan (5.641). Dit lijkt aan te sluiten op de twee manieren waarop Van Eeden sprak over het kennen en het spreken van het 'wezen'.

Evenals Van Eedens onderscheidt tussen de rationalisten en de mystiek-gezinden, maakt Wittgenstein ook een onderscheid tussen een groep die natuurwetten zien als iets onaantastbaars en een groep die zich richt op God en het noodlot. De stelling luidt:

'So bleiben sie bei den Naturgestzen als bei etwas Unantastbarem stehen, wie die älteren bei Gott und dem Schicksal. Und sie haben ja beide Recht, und Unrecht. Die Alten sind allerdings insofern klarer, als sie einen klaren Abschluß anerkennen, während es bei dem neuen System scheinen soll, als sei *alles* erklärt'. (6.372)

Wittgenstein stelt dat beide groepen zowel gelijk hebben als ongelijk. De eerste groep heeft gelijk om alles te willen verklaren en de tweede groep heeft gelijk doordat ze een sluitstuk erkennen. Hier zien we sterke overeenkomsten met de twee groepen die Van Eeden onderscheidt. Hierop kom ik terug in de vergelijking.

Wittgenstein gaat aan het eind van zijn werk nog kort in op God. Hij stelt: '*Wie* die Welt ist, ist für das Höhere vollkommen gleichgültig. Gott offenbart sich nicht *in* der Welt' (6.432). Hoe de wereld is kan namelijk worden uitgedrukt in volzinnen, maar deze zijn allen gelijkwaardig (6.4). Het hogere, en dus ook God, openbaart zich dan ook niet *in* deze wereld en is zodanig dus ook onuitspreekbaar, evenals de zin van de wereld, de ethiek en daarmee ook de esthetiek (6.421). Over 'God en de zin van het leven' en 'de ethiek en de esthetiek' zijn een tweetal dagboekfragmenten gevonden die ons van aanvullende informatie kunnen voorzien. Over God en de zin van het leven schreef Wittgenstein op 11 juni 1916⁵⁸:

'God en het doel van het leven?

Ik weet dat deze wereld is.

Dat ik daarin sta, zoals mijn oog in zijn gezichtsveld.

Dat iets eraan problematisch is, wat wij de zin ervan noemen.

Dat deze zin niet in haar ligt, maar buiten haar.

Dat het leven de wereld is.

Dat mijn wil de wereld doordringt.

Dat mijn wil goed of kwaad is.

Dat dus goed en kwaad met de zin van de wereld op een of andere manier samenhangt.

---

⁵⁸ Hans Küng, *Bestaat God?* (München/Zürich: R. Piper & Co., 1978), 545.

De zin van het leven, d.w.z. de zin van de wereld, kunnen wij God noemen. En de gelijkenis van God als Vader daaraan vastknopen. Het gebed is de gedachte aan de zin van het leven.’

‘Zelfs: ‘In een God geloven betekent zien, dat het met de feiten der wereld niet afgelopen is. In God geloven betekent zien, dat het leven een zin heeft’.

Uit dit dagboekfragment komt naar voren dat God en de zin van het leven door Wittgenstein als twee onderwerpen gezien worden die een belangrijk verband hebben. Het verband dat Wittgenstein legt tussen ethiek en esthetiek licht hij toe in een dagboekfragment van 7 oktober 1916⁵⁹:

‘Het kunstwerk is het voorwerp *sub specie aeterni(tatis)*⁶⁰ gezien; en het goede leven is de wereld *sub specie aeterni(tatis)* gezien. Dit is de samenhang tussen kunst en ethiek. De gewone manier van beschouwen ziet de objecten als het ware vanuit hun eigen midden, de beschouwing *sub specie aeterni(tatis)* van buiten uit, zodat zij de gehele wereld als achtergrond hebben’.

Uit dit dagboekfragment kan afgeleid worden dat ethiek en esthetiek een beschouwing *sub specie aeterni(tatis)* vergen, of zoals Wittgenstein het in zijn *Tractatus* noemt: een beschouwing van de wereld als begrensd geheel (6.45).⁶¹ Wittgenstein lijkt te suggereren dat men door middel van het kunstwerk en het goede leven de wereld *sub specie aeterni(tatis)* kan zien en daarmee dus een mogelijk heeft om het mystieke te kennen. Hier vinden we dus een overeenkomst met Van Eeden, waarop ik in de vergelijking verder zal in gaan. Een verschil tussen Van Eeden en Wittgenstein is dat juist het mystieke volgens Wittgenstein onuitspreekbaar is. Hiermee verdwijnen volgens Wittgenstein dan ook de levensvragen. ‘Zu einer Antwort, die man nicht aussprechen kann, kann man auch die Frage nicht aussprechen’, stelt Wittgenstein. En dus zodra alle mogelijke wetenschappelijke vragen beantwoord zijn, blijft er geen vraag meer over (6.52). Dit is het antwoord op de levensproblemen, want het probleem wordt dus opgelost door het verdwijnen van dat probleem.

---

⁵⁹ E. Kuypers, red., *Wittgenstein in meervoud*, 1° dr. (Leuven/Apeldoorn: Garant Uitgevers N.V., 1991), 68-69.

⁶⁰ Vanuit het standpunt van de Eeuwigheid, onsterfelijkheid.

⁶¹ Het werk van Weininger werd destijds veel gelezen (het verscheen in mei 1903 en had in twee jaar tijd al zeven drukken) en lijkt van invloed op Wittgenstein. Weininger had geschreven dat *Weltanschauung* niet de grote synthese is die iemand van achter zijn bureau, te midden van een grote bibliotheek, tot stand brengt; *Weltanschauung* is iets wat beléefd wordt en als geheel toch helder en ondubbelzinnig kan zijn. Wel komt zo’n *Weltanschauung* in de zin van ‘aanschouwing van de wereld als geheel’ met name tot stand bij mensen die iets betekenen (*bedeutende Menschen*) zoals filosofen en kunstenaar, kortom genieën. Hij schrijft dan ook: ‘*de mens die iets betekend heeft de hele wereld in zich, het genie is de vitale microkosmos*’. Wittgenstein ‘objectiveert’ deze gedachte zeggend door niet over speciale mensen te spreken, maar over een bijzondere beschouwingswijze: *sub specie aeternitatis*, in het licht der eeuwigheid. Wittgenstein-kenners verwijzen hier altijd naar Schopenhauer die op zijn beurt Spinoza citeert. Het denkbeeld van een bijzondere beschouwingswijze is niet iets vreemds voor de tijd omstreeks 1900 waarin aan kunst en kunstenaars in hedendaagse ogen zo’n ‘overschatte waardering’ wordt toegekend (Visser, *Ludwig Wittgenstein*, 49). Dit zien we ook zeer expliciet terug in de *Redekunstige grondslag van verstandhouding* van Van Eeden.

3.3 Conclusie

Wittgensteins *Tractatus* is een poging om de structuur van de werkelijkheid en van de taal volledig bij elkaar te doen aansluiten. Centraal daarin staat de afbeeldingstheorie van taal, waarbij de logische vorm de schakel vormt tussen taal en de werkelijkheid. Elke afbeelding is een logische afbeelding, maar gedachten zijn logische afbeeldingen bij uitstek, want hun logische structuur is hun *hele* afbeeldingsvorm. Logica vormt dus de afbeeldingsvorm van de gedachte. Een gedachte kan niet iets voorstellen dat in tegenspraak is met de wetten van de logica, net zoals we ons geen voorstelling kunnen maken van iets dat strijdig is met de wetten van de meetkunde (3.02-3.021). Maar de gedachte kan de logica niet beter voorstellen dan een onlogisch systeem, want een afbeelding kan zijn eigen afbeeldingsvorm niet voorstellen, en de logica is de afbeeldingsvorm van de gedachte.

Een belangrijke overeenkomst tussen Wittgenstein en Van Eeden is dat zij beiden het mystieke plaatsen in hun wereldbeeld en dat zij dezelfde onderwerpen daar plaatsen: het religieuze, het ethische en het esthetische. Hierop zal ik verder ingaan tijdens de vergelijking. Een andere overeenkomst is de spraakkritiek: Wittgenstein heeft kritiek op de verwaarlozing van het cruciale verschil tussen zinvolle en onzinvolle zinnen. Deze conclusie komt zeer veel overeen met wat Van Eeden meende in zijn betoog. Ook Van Eeden meende dat de twee vormen van taal en kennis niet verward moeten worden en dat er een strikte scheiding nodig is. Van Eeden maakt ook een scheiding tussen de wetenschappelijke uiting, waarmee het mechanistische discours gepaard gaat, en hetgeen niet in de wetenschappelijke taal gezegd kan worden, waarmee hij doelt op het mystieke. Van Eeden maakt niet dezelfde strikte scheiding als Wittgenstein doet. Hierop zal ik verder ingaan in de vergelijking. Uit Wittgensteins betoog kunnen we concluderen dat de filosofie als taak heeft om ons gevoel te verhelderen en te begrijpen en daarnaast de grenzen van de taal aan te geven, waardoor onzin van zinvol taalgebruik wordt onderscheiden.

4. De vergelijking

De werken van Van Eeden en Wittgenstein hebben veel overeenkomsten. Dit is verrassend omdat ze elkaar naar alle waarschijnlijkheid niet gekend hebben. Chronologisch gezien zou Wittgenstein het werk van Van Eeden kunnen hebben gelezen, maar er kan uit niets afgeleid worden dat dit ook daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Daarnaast is het ook verrassend omdat beide denkers vanuit een zeer verschillende achtergrond werken en de waarde van beide posities voor de latere filosofische ontwikkeling is ook zeer verschillend. In deze vergelijking zal ik eerst kort ingaan op het filosofisch kader en de achtergronden waarin de twee filosofen zich bevinden. Daarna zal ik ingaan op de overeenkomsten en verschillen die ik in de eerdere hoofdstukken heb aangeduid. Aansluitend zal ik in het volgende hoofdstuk de conclusies behandelen.

4.1 Van Eeden en Wittgenstein: filosofisch kader en achtergronden

Aan het eind van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw vond er binnen de filosofie een verschuiving plaats die veelal wordt aangeduid als 'the linguistic turn'. Deze naam staat voor de omwenteling die ertoe leidde, dat concrete filosofische kwesties in principe als problemen van de filosofische taal worden behandeld. Dit in tegenstelling tot concrete vraagstukken in de empirische wetenschappen. Wittgenstein wordt over het algemeen beschouwd als degene die dit keerpunt teweeg bracht, maar hij staat niet alleen. In zijn tijd, later en ook al vóór hem waren er filosofen wiens denken (min of meer) dezelfde richting in wijst. Enkele voorbeelden hiervan zijn George Edward Moore (1873-1958), die gezien kan worden als een van de pioniers van de taalanalytische filosofie, ook wel genoemd de 'Ordinary Language Philosophy' en Moritz Schlick (1882-1936), wiens werk het uitgangspunt was van de Wiener Kreis. Van Eedens werk past dus zeer goed binnen zijn tijdsgeslacht.⁶² De achtergrond van Van Eeden verschilt van de achtergrond van Wittgenstein.⁶³ Wittgenstein probeerde vanuit een analytische en positivistische denkwijze een indrukwekkende poging te doen om de door Frege en Russel opgebouwde moderne logica toe te passen op de fundamentele problemen in de filosofie. Van Eeden werkte daarentegen vanuit een psychologische achtergrond. Gepromoveerd in de medicijnen hield hij zich al vroeg bezig met psycho-pathologie, psychotherapie, dromenanalyse en hypnose. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Van Eedens ontologie bestaat uit 'gevoelens' en Wittgensteins ontologie bestaat uit 'feiten'.

Maar dat is niet het enige verschil. Ook de uitwerking van de filosofische werken is zeer verschillend. Wittgensteins werk is op het gebied van de logica nauwelijks van belang geweest voor de ontwikkeling van die wetenschap. Wel is het effect van zijn toepassing van de logica op de filosofie erg groot geweest. Het logisch atomisme van Russell en het logisch empirisme van de Wiener Kreis bouwden beide voort op de filosofische grondslag die door Wittgenstein met zijn toepassing van de logica in taalfilosofie en ontologie gelegd waren. Vanuit hedendaags perspectief kan men zeggen dat

---

⁶² Hans Joachim Störing, *Geschiedenis van de filosofie*, 5^e dr. (Houten-Antwerpen: Het Spectrum bv, 2000), 715.

⁶³ Willink in inleiding 'Redekunstige grondslag', 8*

Russell en de Wiener Kreis zelf weer de voorlopers zijn geweest van vruchtbare ontwikkeling in wetenschap en filosofie, zoals het doordringen van de logica in de taalwetenschap, de grondslagen van natuurkunde en psychologie, en de algemene methodologie. Van Eedens invloed is vooral merkbaar in de sterk ethisch gerichte groep Nederlandse Significi. Vijftientig jaar na het schrijven van de *Redekunstige grondslag* ontstond uit een voorbarige poging, een ‘Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte’ te stichten, de ‘Signifische Kring’ met een meer bescheiden werkprogramma. Dit werkprogramma bestaat uit het doel van de studie van taalgebruik en de verschillende soorten betekenis van ‘taaldaden’, en een middel: een scala van introspectief-psychologische methoden. Na de ontbinding van de Signifische Kring in 1925 blijkt dat de wetenschappelijke basis van de significatie geen duidelijke vooruitgang mogelijk maakt. De hedendaagse taalkunde en filosofie van de wiskunde en empirische wetenschap hebben de oppervlakkigheid en onvruchtbaarheid van veel psychologisch werk duidelijk gemaakt. De nadruk ligt tegenwoordig op formeel-logische en verwante analyses. De snelle vooruitgang op gebieden als syntaxis en semantiek van natuurlijke talen en het grondlagenonderzoek van wiskundige en empirisch-wetenschappelijke theorieën contrasteert scherp met de stilstand in de significatie. Ondanks de wetenschappelijke uitwerkingen is Van Eedens gedachtegoed van uitzonderlijk hoog niveau, waardoor een vergelijking met Wittgensteins gedachtegoed goed mogelijk is.

4.2 Redekunstige grondslag vs Tractatus

Zowel Van Eeden als Wittgenstein constateren dat er op veel verschillende niveaus spanningen te ontdekken zijn: logica naast kunst, wetenschap naast mystiek. Beide proberen hiermee om te gaan: Van Eeden neemt hiervoor gradaties aan, wat hem de mogelijkheid geeft om te spreken van een continue overgang, waarbij hij wel tegenovergestelde extremen aan kan nemen. Deze twee extremen kunnen wel in samenhang optreden, maar nooit geheel met elkaar vermengen of elkaar vervangen. Wittgenstein neemt daarin tegen geen gradaties aan. Bij hem is ook sprake van twee tegenovergestelde extremen, waartussen echter geen gradatie is en ook niet kan zijn. Dit volgt uit stelling 4.1212: ‘Was gezeigt werden *kann*, *kann* nicht gesagt worden’, want alleen de feiten hebben de logische vorm die de taal ook heeft. En om de logische vorm te kunnen beschrijven, zouden we een volzin moeten hebben buiten de logica en dat is niet mogelijk (4.12). Hierdoor blijft de scheiding zeer strikt en zouden de gradaties van Van Eeden niet kunnen worden aangenomen binnen de ontologie van Wittgenstein. Beide spreken ze wel van een model waarin de twee extremen naast elkaar aanwezig zijn, maar niet gereduceerd kunnen worden tot één. Dit model geeft beiden een kader en de mogelijkheid om enerzijds het rationalisme te kunnen karakteriseren en affirmatief te beschrijven, maar anderzijds ook de grenzen daarvan zichtbaar te maken. De wetenschap kan wellicht alles beschrijven, maar raakt daarmee niet de levensvragen of gevoelens aan.

Een andere overeenkomst is dat beide denkers spreken over een wereld die bestaat uit objecten. De vraag die hier gesteld kan worden is in hoeverre deze twee vormen van objecten overeenkomen dan

wel verschillen. Van Eeden stelt dat de objecten gevoelens en gewaarwordingen zijn, ofwel het concrete. Het concrete kan men alleen voelen en ondergaan. Van Eeden stelt het concrete ten opzichte van het abstracte, ofwel het eenvoudige. Deze abstracties zijn getallen en relaties en bestaan hoogstens als idee (gedachtebeeld). Van belang hier is dat Van Eeden deze twee extremen plaatst op een gradatie-schaal en dat concreet en abstract dus kunnen samenhangen zonder dat ze in elkaar overgaan. De gradaties die Van Eeden aanneemt, worden niet aangenomen door Wittgenstein. Een voor de hand liggende vraag is om te kijken of Van Eedens omschrijving van objecten aangenomen zou kunnen worden door Wittgenstein. Met andere woorden: of de standen van zaken overeen zou kunnen komen met het abstracte, en de mogelijkheid of Wittgenstein het ook zou kunnen hebben over gevoelens en gewaarwordingen als hij spreekt van objecten. Deze mogelijkheid lijkt goed denkbaar te zijn, omdat Wittgenstein de standen van zaken omschrijft als een verbinding van dingen ('eine Verbindung von Gegenständen' 2.01) en het ding zelfstandig is, maar tegelijkertijd wel een vorm van onzelfstandigheid behelst aangezien de zelfstandigheid een vorm is van de samenhang met de stand van zaken en dus een vorm van onzelfstandigheid (2.0122). Ook stelt Wittgenstein dat het voorwerp het vaste, het bestaande is en de configuratie het wisselende. Dit komt overeen met Van Eedens omschrijving van gevoelens en relaties. Zelfs de eigenschap 'eenvoudig', die Wittgenstein aan de objecten toekent (2.02), zou vanuit Van Eedens visie aangenomen kunnen worden. Hetgeen wat de ontologie verschillend maakt is de hiërarchische structuur die Wittgenstein aanneemt. Hij stelt dat de feiten bestaan uit de standen van zaken en de standen van zaken bestaan uit de objecten. Dit in tegenstelling tot Van Eeden, die spreekt over een gradatie-schaal met twee extremen: objecten (gevoelens, gewaarwordingen) en relaties (abstracties).

De beeldtheorie van Van Eeden heeft veel overeenkomsten met de beeldtheorie van Wittgenstein. Beiden zijn ze op zoek naar hetgeen dat de werkelijkheid en het beeld gemeen moeten hebben. Wittgenstein constateert hier de logische vorm, ofwel de afbeeldingsvorm, en Van Eeden constateert hier de abstracte overeenstemming. Hier komt de sterke rol van de logica naar voren. Beiden stellen dat de logica het essentiële element is met betrekking tot de koppeling tussen de werkelijkheid en het beeld. Maar naast het minimum dat de werkelijkheid en het beeld overeen moet komen, is er ook gelijktijdig een ongelijkheid. Wittgenstein noemt deze ongelijkheid de voorstellingvorm, terwijl er uit Van Eedens betoog afgeleid kan worden dat hetgeen wat de werkelijkheid van het beeld verschillend maakt de tegenpool van de abstracte overeenkomst moet zijn. Ik zal Van Eedens verschil hier aanduiden met 'concrete overeenstemming'. Het verschil tussen de beide theorieën is waar de rol van de logica uit bestaat. Voor Wittgenstein is de logica hetgeen wat de schakel vormt tussen het beeld en de werkelijkheid, hij spreekt dan ook van de logische vorm. Het is de manier waarop wij denken en kunnen spreken. Voor Van Eeden is de rol van de logica de manier waarop wij de beelden juist en correct met elkaar kunnen verbinden en gevolgtrekkingen maken en dit is alleen een voorwaarde voor een bepaalde gradatie van taal. Verschillende gradaties van taal moeten zich toe te spitsen op verschillende vormen van overeenkomst. De symbolische taal kan de abstracte begrippen en relaties

juist uitdrukken, terwijl alleen de beeldende taal de concrete dingen correct tot uitdrukking kan brengen. Dit heeft tot gevolg dat Wittgenstein de radicale scheiding maakt dat er met de taal niet gesproken kan worden over de werking van de taal, ofwel de logische vorm, terwijl Van Eeden wel kan spreken over de abstracte en concrete overeenkomst, mits dit gebeurt door middel van de juiste gradatie in de taal.

Uit beide werken vormt dan de normatieve implicatie dat men de taal op de juiste manier moet gebruiken. Hiervoor is filosofische analyse nodig, omdat mensen vaak een verkeerde manier van taal gebruiken. Voor Wittgenstein gaat het erom dat mensen niet moeten spreken over hetgeen waarover niet gesproken *kan* worden, waarmee Wittgenstein dus doelt op metafysische zinnen. Deze metafysische zaken beantwoorden niet aan standen van zaken en hebben dus geen betekenis.

Wittgensteins *Tractatus* kan in combinatie met zijn dagboek aantekeningen zodanig gelezen worden dat de enige mogelijkheid om met de metafysische zaken, ofwel het mystieke, in contact te komen het kunstwerk of het goede leven is. En hier lijkt een overeenkomst te zijn met Van Eeden, die ook stelde dat er alleen via de poëzie, de beeldende taal ofwel de kunst iets gezegd kan worden over esthetische, ethische en religieuze zaken. Beide denkers plaatsen dan ook deze zaken, de esthetische, ethische en religieuze zaken binnen het mystieke. De overeenkomst ligt in hun filosofische methode om over esthetische, ethische en religieuze zaken op niet logische wijze te spreken, maar ze alleen op spitse manier te tonen.⁶⁴

Een laatste overeenkomst is te vinden in de manier waarop Wittgenstein en Van Eeden omgaan met 'kennis'. Beiden onderscheiden twee groepen, waarbij één groep zich richt op de natuurwetten en de andere groep zich richt op het mystieke. Op beide groepen is volgens Wittgenstein en Van Eeden kritiek te leveren. Deze tweedeling is in het geval van Van Eeden ook van toepassing op de manier waarop kennis tot stand komt. Volgens Van Eeden is er een belangrijke wisselwerking tussen het kennen van het algemeen-geldige (wetenschappelijke) en het kennen via het persoonlijke (intuïtieve). Door de beschrijving van deze dialectische spanning is het voor Van Eeden mogelijk om het rationalisme enerzijds te kunnen karakteriseren en affirmatief te beschrijven, maar anderzijds ook de grenzen ervan zichtbaar te maken. Deze spanning kan ook gelezen worden in de *Tractatus*. Weliswaar is Wittgenstein niet erg expliciet met betrekking tot 'zekere kennis', maar hij duidt wel een aantal keer zijn gevoel aan als een soort intuïtief gegeven wat hij probeert te onderbouwen door middel van zijn stellingen. Dit lijkt op dezelfde spanning die bij Van Eeden ook te constateren is. Daarnaast spreekt Wittgenstein nog op twee manieren over 'het Ik', namelijk op de psychologische manier en op de filosofische manier. Hier lijkt een overeenkomst te zitten in de twee manieren waarop Van Eeden 'het wezen' benadert, namelijk de rationalistisch-materialistische opvatting en de subjectieve beschouwing.

---

⁶⁴ Hier zien we ook een belangrijke overeenkomst met Kierkegaard, zoals Kuyers heeft omschreven in het boek *Wittgenstein* (Etienne Kuyers. *Wittgenstein* (Kampen: Kok Agora, 1991), 22-24).

5. Conclusie

Terugkijkend op de vraagstelling kan er geconcludeerd worden dat de overeenkomst tussen de *Redekunstige grondslag van verstandhouding* van Van Eeden en de *Tractatus logico-philosophicus* van Wittgenstein zeer aanwezig is. Alhoewel de twee filosofen vanuit verschillende contexten en achtergronden hun werken produceerden, beantwoorden ze beiden aan de ontwikkeling die wordt aangeduid als 'the linguistic turn'. Ondanks dat de wetenschappelijke uitwerking van de beide werken verschillend is, is Van Eedens gedachtegoed van uitzonderlijke hoog niveau waardoor de vergelijking met Wittgensteins gedachtegoed goed mogelijk is.

Zowel Van Eeden als Wittgenstein constateren dat er op veel verschillende niveaus spanningen te ontdekken zijn: logica naast kunst, wetenschap naast mystiek. Beide proberen hiermee om te gaan: Van Eeden neemt hiervoor gradaties aan, wat hem de mogelijkheid geeft om te spreken van een continue overgang, waarbij hij wel tegenovergestelde extremen aan kan nemen. Wittgenstein neemt daarin tegen geen gradaties aan. Bij hem is ook sprake van twee tegenovergestelde extremen, waartussen echter geen gradatie is en ook niet kan zijn. Dit volgt uit stelling 4.1212, waaruit afgeleid kan dat er een zeer strikte scheiding is tussen de twee tegenovergestelde extremen. Belangrijk hiervoor is de rol van de logica. Volgens Wittgenstein bestaat de wereld uit feiten, die beschreven kunnen worden door de taal. De logica, ofwel de logische vorm, vormt de schakel tussen de wereld en de taal. Het is de manier waarop wij denken en kunnen spreken. Voor Van Eeden is de rol van de logica de manier waarop wij de beelden juist en correct met elkaar kunnen verbinden en gevolgtrekkingen kunnen maken en dit is alleen een voorwaarde voor een bepaalde gradatie van taal. Zo is de symbolische taal correct voor het beschrijven van relaties terwijl de beeldende taal de zielstoestanden nauwkeurig kan omschrijven. Dit brengt ons tot de precieze beschrijving van de ontologie van Van Eeden en de ontologie van Wittgenstein. Van Eeden spreekt expliciet van objecten die bestaan uit zielstoestanden en gevoelens, terwijl Wittgenstein alleen spreekt van feiten die uiteenvallen in standen van zaken, die bestaan uit objecten. De mogelijkheid lijkt goed denkbaar dat Wittgensteins standen van zaken overeenkomen met Van Eedens abstracte, en Wittgensteins objecten overeenkomen met Van Eedens objecten. Echter, hetgeen wat hun ontologie verschillend maakt is de hiërarchische structuur die Wittgenstein aanneemt in tegenstelling tot de gradatie-schaal van Van Eeden. Beide denkers zijn van mening dat de taal op de juiste manier gebruikt moet worden en hiervoor is filosofische analyse nodig, omdat mensen vaak een verkeerde manier van taal gebruiken. Voor Wittgenstein gaat het erom dat mensen niet moeten spreken over hetgeen waarover niet gesproken kan worden en bij Van Eeden gaat het erom dat de juiste gradatie van taal wordt gebruikt om een bepaalde gradaties in de werkelijkheid te bespreken. Een andere overeenkomst lijkt te zitten in de zaken die binnen het mystieke vallen, namelijk de esthetische, ethische en religieuze zaken. Uit het gedachtegoed van Wittgenstein volgt dat er niet gesproken kan worden over de zaken die onder het mystieke vallen, bij Van Eeden kan dit alleen via een bepaalde gradatie van taal.

Een laatste overeenkomst lijkt te zijn in de twee groepen die allebei de denkers onderscheiden: de groep die zich richt op de natuurwetenschap en de groep die zich richt op het mystieke. Op beide groepen is volgens Wittgenstein en Van Eeden kritiek te leveren. De vraag of Van Eedens constatering van de wisselwerking tussen de twee vormen van kennis – het kennen van het algemeen-geldige (wetenschappelijke) en het kennen via het persoonlijke (intuïtieve) – ook op Wittgensteins gedachtegoed van toepassing is, kan naar mijn idee positief beantwoord worden.

Voor verder onderzoek wordt aanbevolen om aandacht te besteden aan een overeenkomst tussen Van Eedens en Wittgensteins visie op *onsterfelijkheid*. Zowel Van Eeden als Wittgenstein bespreekt dit onderwerp en hier zou (wellicht) nog een vruchtbare vergelijking mogelijk zijn. Met dit onderzoek heb ik laten zien dat er veel overeenkomsten te vinden zijn tussen het werk van Van Eeden en het werk van Wittgenstein. Daarnaast heb ik, voornamelijk in de voetnoten, verbanden gelegd tussen andere grote denkers en Van Eeden, waaronder Nietzsche en Descartes. Door de vergelijking zijn een aantal overeenkomsten tussen Wittgenstein en Van Eeden helder geworden, waardoor verschillende verbanden die waren gelegd tussen Wittgenstein en andere grote denkers ook doorgetrokken kunnen worden naar Van Eeden. Ik denk hier vooral aan Kierkegaard, Schopenhauer en Spinoza. Binnen de filosofische traditie zijn Nietzsche, Descartes, Kierkegaard, Schopenhauer, Spinoza en Wittgenstein zeer bekend aangezien zij grote filosofische bijdragen leverden van hoog niveau. Deze vergelijking laat zien dat Van Eeden zich met zijn filosofische gedachtegoed kan meten aan de genoemde filosofen.

Literatuurlijst

- Boenders, Frans. *Over Wittgenstein gesproken: gesprekken met Adolf Hübner en Allan Janik, Brain McGuinness, Frans Parak, Elisabeth Anscombe, Anthony Kenny, Georg Hendrik von Wright, Max Black, Jaako Hintikka, Herbert Spielberg, Norman Malcolm, Jacques Bouversse*. Samengesteld door Frans Boenders. Baarn: Het Wereldvenster, 1978.
- Braeckman, Antoon, Bart Raymaekers en Gerd Van Riel. *Handboek Wijsbegeerte*. 2^e dr. Leuven: Uitgeverij LannooCampus, 2008) 1^e dr. 2006.
- Brouwer, L.E.J., Fred. van Eeden, Jac. van Ginneken en G. Mannoury. *Signifische Dialogen*. Utrecht: Erven J. Bijleveld, 1939.
- Eeden, Frederik van. *Dagboek 1878-1923. Deel I / 1878 – 1900*. Voor het Frederik van Eeden-Genootschap uitgegeven en toegelicht door Dr. H. W. van Tricht. Met een register door dipl. ing. Hans van Eeden. Culemborg: Tjeenk Willink-Noorduijn N.V., 1791.
- Eeden, Frederik van. *Het lied van schijn en wezen*. Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door dr. H. W. van Tricht. 2^e, herziene dr. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1981. 1^e dr. 1954.
- Eeden, Frederik van. *Redekunstige grondslag van verstandhouding*. 2^e druk. Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum, 1975.
- Eeden, Peter van en dr. P.J. Meertens. *Frederik van Eeden tentoonstelling 1860/1960*. Amsterdam: G. de Zeeuw, 1960.
- Fontijn, Jan. *Trots verbrijzeld: Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901*. Amsterdam: E. M. Querido's Uitgeverij B.V., 1996.
- Fontijn, Jan. *Tweespalt: Het leven van Frederik van Eeden tot 1901*. Amsterdam: E. M. Querido's Uitgeverij B.V., 1990.
- Geerdink, Leon. "Wittgensteins Tractatus Logico-Philosophicus." Augustus 2009. <http://leongeedink.nl/> (geraadpleegd 15 augustus 2010).
- Janik, Allan en Stephan Toulmin. *Het Wenen van Wittgenstein*. 2^e herziene druk bezorgd door Anette Bakker. Amsterdam: Boom Meppel, 1984. 1^e druk 1976.
- Janik, Allen en Stephan Toulmin. *Wittgenstein's Vienna*. New York: Simon and Schuster, 1973.
- Kenny, Anthony. *Wittgenstein*. Vertaald door Alice ter Meulen. 1^e druk. Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum, 1974.
- Kuypers, E.L.G.E. red., *Wittgenstein in meervoud*. Met bijdragen van: T. Beekman, A. Burms, B. Delfgaauw, E. Kuypers, J. Leilich, T. Tak en G. de Vries. 1e dr. Leuven/Apeldoorn: Garant Uitgevers N.V., 1991.
- Kuyers, Etienne, red. *Wittgenstein*. Met bijdragen van: V. Brümmer, W. Dupré, A.W. van Haaften, E. Kuyers, W. de Pater, P. Smeyers, T. Tak en I. Verhack. Kampen: Kok Agora, 1991.
- Küng, Hans. *Bestaat God?* München/Zürich: R. Piper & Co., 1978.

- Monk, Raymond. *Ludwig Wittgenstein: the duty of genius*. 3e druk. London: Jonathan Cape, 1990. 1e druk 1990.
- Munnik, René. “Tonen wat niet gezegd kan worden – een collage over Wittgensteins Tractatus Logico-philosophicus.” In *De ziel in de literatuur*, edited by Edith Brugman, 106-112. Nijmegen: Valkhof pres, 2009.
- Nap, Jan. “Significa en letterkunde: Theorie en praktijk bij Van Eeden.” In *Vooys 1* (1991), edited by Christine Brackmann, Kees-Jan Backhuys, Leonore Kneepkens, Bertram Mourits, Thomas Vaessens, Bas Verhoeven, 36-40. Meppel: Krips Repro, 1991.
- Noordegraaf, Jan. “Taal als gebrek, Bréal, Van Eeden en het misverstand.” In *Jaarboek voor neerlandistiek 24* (2006), 205-216. <http://dare.uvu.nl/bitstream/1871/10562/1/Eeden.rtf.pdf> (geraadpleegd 20 juli 2010).
- Padberg, H. S.J. *Frederik van Eeden*. Roermond: J.J. Romen & Zonen, 1925.
- Rutten, G.J.E. “Wittgenstein’s Tractatus Logico Philosophicus.” Augustus 2004. <http://www.gjerutten.nl/WittgensteinsTractatus.pdf> (geraadpleegd 12 augustus 2010).
- Rümke, H.C.. “Over Frederik van Eeden als psychiater.” In *Nederlands Tijdschrift Geneeskunde*, nr. 39 (1986), 1732-1734. <http://www.ntvg.nl/publicatie/over-frederik-van-eeden-als-psychiater/pdf> (geraadpleegd 5 augustus 2010).
- Schoenmaekers, Mathieu. *Het beeldende denken: Leven en werk van Mathieu Schoenmaekers*. Met bijdragen van Henk de Jager, Hendrik G. Matthes en M. H. J. Schoenmaekers. 1e dr. Baarn: Ambo, 1992.
- Schorske, Carl E. *Wenen in het Fin de Siècle: De crises van het liberalisme en het ontstaan van de moderne kunst*. Uit het Engels vertaald door Anki Klootwijk. 1e druk. Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Agon BV, 1989.
- Schmitz, H. Walter. *De Hollandse Significa: Een reconstructie van de geschiedenis van 1892 tot 1926*. Vertaling door J. van Nieuwstadt. Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1990.
- Simon, Wim Jacob. *Frederik van Eeden*. Brussel: Desclée De Brouwer, 1960.
- Sluga, Hans en David G. Stern, ed. *The Cambridge Companion to Wittgenstein*. 1e druk. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Störing, Hans Joachim. *Geschiedenis van de filosofie*, 5e dr. Houten-Antwerpen: Uitgeverij Unieboek, Het Spectrum bv, 2000. 1e dr. 1959.
- Tricht, Hendrik Willem van. *Frederik van Eeden: denker en strijder*. Amsterdam: Lankamp & Brinkman, 1934.
- Vaessens, Thomas. “De drijfkrachten der evolutie en begeerte.” In *Vooys 2* (1993), edited by Katinka de Bakker, Christien Bok, 66-75. Meppel: Krips Repro, 1993.
- Vermeiren, Koen. “De stilte achter de woorden.” <http://www.koenvermeiren.be/Boeken/De%20stilte%20achter%20de%20woorden.pdf> (geraadpleegd 12 augustus 2010).
- Verwey, Albert. *Frederik van Eeden*. Santpoort: N.V. Uitgeverij v.h. C.A. Mees, 1939.

- Visser, H. "Ludwig Wittgenstein." In *De Eeuwende 1900 (dl. 4): Filosofie*, ed. André Klukhuhn, 45-61. <http://igitur-archive.library.uu.nl/sg/2007-0702-200751/ludwig.pdf> (geraadpleegd 6 augustus 2010).
- Waygh, Alexander. *De Wittgensteins: Geschiedenis van een excentrieke familie*. Vertaald door Frits van der Waa. 3e druk. Amsterdam: De Bezige Bij, 2009. 1e druk 2008.
- Willemsen, Harry, red. *Woordenboek filosofie*. Assen: Van Gorcum, 1992.
- Wittgenstein, Ludwig. *Tractatus logico-philosophicus*. Vertaald en van een nawoord en aantekeningen voorzien door W.F. Hermans. 5^e druk. Amsterdam: Polak & Van Gennep Uitgeversmaatschappij BV, 1989. 1^e druk 1975.